



Versterking van de internationale dimensie in het onderwijs

SLO • nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling

Annette Thijs
Jenne van der Velde

april 2008

slo



Versterking van de internationale dimensie in het onderwijs

Annette Thijs
Jenne van der Velde

april 2008

slo

nationaal
expertisecentrum
voor leerplan-
ontwikkeling

Verantwoording

© 2008 Stichting leerplanontwikkeling (SLO), Enschede

Alle rechten voorbehouden. Mits de bron wordt vermeld is het toegestaan om zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren dan wel op andere wijze te verveelvoudigen.

Auteurs: Annette Thijs, Jenne van der Velde

Besteladres

SLO, Stichting Leerplanontwikkeling
Afdeling Onderzoek en Advies
Postbus 2041, 7500 CA Enschede
Telefoon (053) 4840 361
Internet: <http://catalogus.slo.nl>
E-mail: B.vandeberg@slo.nl

AN: 7.4261.0073

Inhoud

1.	Inleiding	5
1.1	Achtergrond	5
1.2	Opdrachtformulering	5
1.3	Opzet van het onderzoek	6
1.4	Leeswijzer	6
2.	Internationalisering in het onderwijs	7
2.1	Belangstelling voor internationalisering	7
2.2	Primair onderwijs	8
2.3	Voortgezet onderwijs	17
3.	Conclusies en aanbevelingen	31
3.1	Hoe wordt internationalisering vormgegeven?	31
3.2	Aan welke vormen van internationalisering is behoefte?	34
3.3	Aanbevelingen	36
	Literatuurlijst	39
	Bijlage 1: Overzicht onderzoeksbronnen	41

1. Inleiding

1.1 Achtergrond

In het Nederlandse onderwijssysteem is behoefte aan meer internationaal georiënteerd onderwijs. Dit wordt onderstreept door een recent advies van de Onderwijsraad (2006). Aanleiding voor dit advies was de groeiende vraag in het onderwijsveld naar het Internationaal Baccalaureaat en de wens van de Tweede Kamer om dit programma ook open te stellen voor reguliere leerlingen. De raad adviseert het Internationaal Baccalaureaat tijdelijk beperkt open te stellen voor kosmopolitisch ingestelde leerlingen, maar vooral in te zetten op de stimulering en ontwikkeling van *eigen* internationale leerwegen. De raad schetst een viertal mogelijke internationale leerroutes met wisselende accenten in de mate van internationalisering. Deze zijn: Internationaal curriculum

1. Sterke internationale oriëntatie: tweetalig onderwijs, Europees of Internationaal georiënteerd curriculum, internationale uitwisseling
2. Redelijke internationale oriëntatie: versterkt/vervroegd talenonderwijs, internationale
3. dimensie in leerinhouden, internationale uitwisseling
4. Nederlands curriculum met internationale inbreng.

Naar aanleiding van dit rapport ontstond de vraag aan welke vorm van internationalisering in brede zin behoefte bestaat in het onderwijsveld. Op welke wijze wordt internationalisering momenteel vormgegeven en hoe zou de ontwikkeling en invoering daarvan gestimuleerd kunnen worden? Deze vragen staan centraal in dit onderzoek. Internationalisering is hierbij opgevat als onderwijs waarin aandacht is voor: (i) moderne vreemde talen, (ii) leerinhouden met een internationale oriëntatie, en (iii) uitwisseling over de grens.

1.2 Opdrachtformulering

Het onderzoek is uitgevoerd in opdracht van het Ministerie van OCW. De vraag was internationalisering in het primair- en voortgezet onderwijs vanuit een leerplankundig perspectief te bestuderen met als doel zicht te krijgen op vormen van internationalisering en aanbevelingen te genereren voor de wijze waarop internationalisering verder gestimuleerd zou kunnen worden. Hiertoe zijn drie onderzoeksvragen opgesteld:

1. Hoe wordt internationalisering vormgegeven in het Nederlandse onderwijsveld?
2. Aan welke vormen van internationalisering is behoefte in het onderwijsveld?
3. Hoe kan internationalisering verder worden gestimuleerd?
 - Welke knelpunten en uitdagingen ervaren scholen?
 - Welke ondersteuning is nodig om internationalisering verder te stimuleren?

Bij de beantwoording van de vragen is vooral gekeken naar de inhoudelijke invulling van internationalisering in scholen die actief zijn op het terrein van internationalisering.

1.3 Opzet van het onderzoek

Het onderzoek heeft plaatsgevonden in de periode juni 2007 tot februari 2008. De volgende onderzoeksactiviteiten zijn in deze periode uitgevoerd (zie bijlage 1):

- *Interviews* met negen instellingen die expertise hebben op het terrein van internationalisering in het onderwijs om zicht te krijgen op hun visie op wenselijke vormen van internationalisering en adviezen voor verdere stimulering en ondersteuning (o.a. Europees Platform, Stichting NOB, UNESCO, NCDO/Alice-O, Early Bird, Nuffic, Kennisgroep Internationalisering van de VO-raad);
- *Adviesbijeenkomst* met vijf po-scholen en afstemming met vo-scholen in samenspraak met de VO-raad;
- *Schoolbezoeken*: verdiepende casestudies van vier po-scholen en vier vo-scholen die actief zijn op het terrein van internationalisering om zicht te krijgen op precieze kenmerken van internationalisering in de praktijk en behoefte aan ondersteuning;
- *Expertbijeenkomst*: raadpleging van tien SLO deskundigen op het terrein van moderne vreemde talen en internationale leerinhouden in het primair en voortgezet onderwijs;
- *Documentanalyse* van bestaande rapporten over internationalisering in het onderwijs om zicht te krijgen op de mate van internationalisering in het onderwijsveld.

Bijlage 1 bevat een meer gedetailleerd overzicht van deze activiteiten.

1.4 Leeswijzer

In hoofdstuk 2 worden de resultaten van het onderzoek weergegeven. Deze worden uitgesplitst naar gegevens over het primair onderwijs en resultaten ten aanzien van voortgezet onderwijs. In beide sectoren wordt ingegaan op de drie hoofdaspecten van internationalisering zoals hier aan de orde gesteld: (i) talen, (ii) inhouden, en (iii) uitwisseling. Deze aspecten worden besproken vanuit een leerplankundig perspectief. Een leerplan kan verschillende verschijningsvormen hebben: (i) het formele curriculum zoals besloten in kerndoelen en methodes; (ii) het uitgevoerde curriculum: gebruik en ervaringen van scholen in de praktijk; en (iii) het bereikte curriculum: ervaringen en resultaten van leerlingen. Dit rapport richt zich vooral op het formele en het uitgevoerde curriculum.

De resultaten worden gebruikt om in hoofdstuk 3 te komen tot aanbevelingen voor verdere ontwikkeling en stimulering van internationalisering in het onderwijs.

2. Internationalisering in het onderwijs

2.1 Belangstelling voor internationalisering

Internationalisering staat sterk in de belangstelling. Steeds meer scholen bieden tweetalig onderwijs en er is een vraag naar bredere openstelling van het internationale baccalaureaat. Ook dit onderzoek laat zien dat er een duidelijke behoefte aan internationalisering aanwezig is onder scholen, ouders en leerlingen. Voor scholen is *profiling* een belangrijk motief om aan internationalisering te doen. Internationalisering biedt de mogelijkheid je te onderscheiden van andere scholen en draagt bij aan de positionering van de school. Ook speelt het een belangrijke rol bij het werven van leerlingen.

Bij internationalisering gaat het in brede zin om kennis, vaardigheden en houdingen die leerlingen in staat stellen om zich een oordeel te vormen over wat er internationaal speelt en samen te werken en leven met buitenlandse personen en instellingen in Nederland en in het buitenland. In het onderwijsveld wordt aan deze internationale oriëntatie om verschillende redenen belang gehecht. Allereerst omdat het een bijdrage levert aan de *individuele ontwikkeling* van een leerling. Het bevordert intercultureel begrip en kan het zelfvertrouwen van leerlingen om in internationale context te functioneren versterken. Ook kiezen scholen vaak voor internationalisering om een gevarieerd onderwijsaanbod te hebben dat ruimte biedt voor talentontwikkeling. Voor de *sociale vorming* van leerlingen wordt internationalisering ook belangrijk gevonden. Kennismaken en omgaan met culturele verscheidenheid, over de grens en in onze eigen multiculturele samenleving, is hierbij een belangrijk aandachtspunt. Vanuit dit perspectief besteden scholen ook aandacht aan grote mondiale kwesties als wereldvrede, duurzaamheid, en armoedebestrijding. Voor scholen speelt het opvoeden tot verantwoordelijke burgers een belangrijke rol. Vanuit *economisch* oogpunt wordt eveneens belang gehecht aan internationalisering. De arbeidsmarkt wordt steeds internationaler en Nederland moet concurreren in een kenniseconomie waar Europa en de wereld het speelveld vormen. Om de concurrentiepositie van Nederland te versterken en leerlingen de kans te geven deel te nemen aan deze internationale arbeidsmarkt is *kennis* over internationale ontwikkelingen en vaardigheid in moderne vreemde talen van groot belang. Daarnaast moeten leerlingen over diploma's beschikken die herkenbaar zijn in internationaal verband. Dat leidt bijvoorbeeld tot het ontwikkelen van grensoverschrijdend onderwijs en meer aandacht voor het *civiel effect* van programma's en diploma's.

Vanuit deze motieven krijgt internationalisering op verschillende manieren een plaats krijgt in het onderwijs. Het aanbod concentreert zich daarbij op drie elementen: (i) talen, (ii) inhouden en (iii) uitwisseling. Er zijn scholen die vanuit een integrale aanpak actief zijn op alle drie terreinen, maar vaak richten scholen zich op één van de drie elementen. Ook verschillen scholen sterk in de mate waarin aandacht besteden aan internationalisering. De volgende paragrafen bevat meer informatie over de aangetroffen varianten, de knelpunten die bestaan bij het realiseren ervan en de behoefte aan verdere ontwikkeling van de varianten.

2.2 Primair onderwijs

2.2.1 Talen

Reguliere aanbod: Engels in het basisonderwijs (EIBO)

In alle basisscholen is Engels een verplicht onderdeel van het onderwijsaanbod. Sinds 1986 is het leergebied Engels is opgenomen in de kerndoelen basisonderwijs. De kerndoelen zijn door SLO uitgewerkt in 'Tussendoelen en Leerlijnen'. Deze leerlijnen zijn gekoppeld aan het Europees Referentiekader, dat ook een rol speelt in het vreemdetalenonderwijs in het voortgezet onderwijs. Engels taalvaardigheid maakt geen onderdeel uit van de (vrijwillige) eindtoets in het basisonderwijs. Wel heeft het CITO recentelijk toetsen voor groep 7 en 8 ontwikkeld. Deze toets, *Me2! for you*, kijkt vooral naar luistervaardigheid, leesvaardigheid en woordenschat.

Vroeg vreemde talenonderwijs (vvto)

Een toenemend aantal scholen kiest voor een breder aanbod van vreemde talenonderwijs. Dit aantal is in de afgelopen jaren sterk gegroeid, van 30 in 2002, tot 74 in 2005 en 121 in 2007, ongeveer 1,5% van het totale aantal basisscholen. Het overgrote deel van de scholen richt zich op Engels. Daarnaast zijn er scholen die Frans of Duits bieden. In het kader van het LinQ project van het Europees Platform worden 18 scholen ondersteund bij het aanbieden van Frans of Duits als ontmoetingstaal. Deze scholen bevinden zich met name in de grensstreken. Tenslotte experimenteren 8 basisscholen sinds 2007 met Spaans op de basisschool. Dit proefproject is in 2008 gestart door het Europees Platform, die scholen ondersteunt door middel van netwerkbijeenkomst en de ervaringen van deze scholen gebruikt om handreikingen voor andere scholen te ontwikkelen.

Scholen verschillen in het leerjaar waarin vvto van start gaat. De meeste scholen (69 van de 96) beginnen in groep 1, een minderheid start later (14 scholen starten in groep 6). In de onderbouw ligt het accent op spreek- en luistervaardigheid en gaat het vooral om liedjes, verhaaltjes en spelletjes. In de bovenbouw wordt vvto vaker als apart vak gegeven en gaat het ook om lees- en schrijfvaardigheid. De meeste scholen verzorgen een half of heel uur vvto per week, maar er zijn ook scholen die drie tot vier uur vvto per week aanbieden. Scholen vinden het belangrijk om naar verbindingen van Engels met andere vakgebieden te zoeken, bijvoorbeeld spelonderwijs met muziek of verhalen maar ook als onderdeel van zaakvakken.

De ondersteuning van vvto-scholen loopt via het Europees Platform (landelijk) en Early Bird (Rotterdam en omgeving). Het Europees Platform is verantwoordelijk voor de algehele coördinatie van vvto in Nederland. Het is daarmee het nationale aanspreekpunt voor informatie en advies en verstrekt subsidies aan scholen. Verder ondersteunt het Europees Platform scholen door middel van handreikingen en modellen voor vvto, conferenties en nascholingsmogelijkheden. In samenwerking met het netwerk voor vvto-scholen ontwikkelt het Europees Platform een standaard om de kwaliteit van vvto te kunnen waarborgen. Deze standaard geeft naar verwachting ondermeer richtlijnen over het taalniveau van de leerkrachten, aantal minuten vvto per week, startmoment, en de didactische aanpak. Verder heeft het Europees Platform, op verzoek van vvto-scholen, het initiatief genomen om een landelijke stuurgroep voor vvto-scholen op te richten.

Early Bird is in 2003 ontstaan vanuit een initiatief van het Bestuur Openbaar Onderwijs Rotterdam om scholen te stimuleren vvto in te voeren. Scholen kregen bovenformatieve middelen om de invoering te bekostigen en er werd ter ondersteuning een netwerk in het leven geroepen. Het netwerk is gegroeid van 6 scholen in 2004 tot 25 scholen in 2007. Het streven is dat op termijn alle 65 scholen binnen het Bestuur Openbaar Onderwijs Rotterdam tot het netwerk toetreden. Het Early Bird netwerk

ondersteunt scholen inhoudelijk met een standaard voor de organisatie en inhoud van vvto, materiaalontwikkeling en nascholing. Early Bird adviseert op verzoek ook scholen buiten Rotterdam, maar is vooral op zoek naar regionale ankers om hun expertise te verspreiden.

Bij het realiseren van vvto ervaren scholen diverse knelpunten, zo blijkt uit dit onderzoek en andere bronnen (Europees Platform, 2005, 2006a):

- taalvaardigheid van leerkrachten: niet alle leerkrachten hebben voldoende kennis en vaardigheid in de taal en didactiek wat betreft Engels, Duits of Frans om daarin les te kunnen geven. Scholen vinden het in dit verband verwarrend dat de Wet BIO aangeeft dat elke leerkracht bevoegd is om Frans, Duits en Engels te geven. Dit wekt de indruk dat (na)scholing niet nodig is.
- materialen: scholen hebben niet altijd goed zicht op geschikte materialen en hoe deze zijn aan te schaffen. Er is behoefte aan methoden waar Engels (of een andere taal) meer geïntegreerd aan de orde komt. Ook mogelijkheden voor multimediale elementen (bijv. webquests) zijn wenselijk.
- financiën: in sommige scholen hindert het beschikbare budget de ontwikkeling van vvto. Het Europees Platform versterkt een subsidie voor de beginperiode (3 jaar) maar dit is niet altijd voldoende.
- wettelijke beperkingen: artikel 9 van de Wet op het Primair Onderwijs stelt dat Nederlands de voertaal moet zijn in het basisonderwijs. Dit betekent dat mogelijkheden om vreemde talen, bijvoorbeeld Engels, geïntegreerd aan te bieden met andere inhoud (bijvoorbeeld wereldoriëntatie) beperkt zijn. Hiermee wordt de ruimte om vreemde talen aan de orde stellen beperkt tot ruimte die beschikbaar is naast het aan de orde stellen van het overige onderwijsaanbod.

Meertalig profiel

Er zijn ook scholen die verschillende vreemde talen aanbieden (Europees Platform, 2007). Deze negen scholen bieden:

- vvto Duits en Frans (3x)
- vvto Engels en Frans (3x)
- vvto Engels en Duits (1x)
- Duits en Spaans (1x)
- Engels, Frans, Spaans, Portugees en Italiaans (1x)

Verder melden enkele ondervraagde scholen in Rotterdam dat er onder ouders ook vraag is naar tweetalig onderwijs Turks-Nederlands.

Een in het oog springend voorbeeld van een meertalige school is de Europaschool in Amsterdam. Deze school biedt onderwijs in maar liefst 5 talen. Naast Engels kunnen leerlingen kiezen uit Frans, Spaans, Portugees of Italiaans. Voor alle talen zijn vakdocenten aangetrokken, bekostigd vanuit de opbrengsten van de ouderbijdrage. De school constateert een grote belangstelling voor het meertalige profiel en heeft een lange wachtlijst. Met name Engels en Spaans zijn in trek. De directeur meldt dat meertaligheid stimulerend werkt voor de algemene taalontwikkeling van leerlingen en voor hun plezier in leren. De aandacht voor talen zorgt voor een internationale omgeving waarin leerlingen een internationaal cultuurbewustzijn kunnen ontwikkelen. Om de doorloop naar het voortgezet onderwijs te versoepelen werkt de school samen met het Spinoza Lyceum en SLO om doorlopende leerlijnen voor Engels, Frans en Spaans te ontwikkelen.

De Europaschool en deskundigen vinden het waardevol om een profielprogramma meertaligheid te ontwikkelen waarin leerlijnen voor integratie van vreemde talenonderwijs in andere vakken worden uitgewerkt. Een dergelijk programma zou actieve scholen helpen om het aanbod aan te scherpen, en maakt de mogelijkheden van meertalig onderwijs beter zichtbaar voor reguliere scholen.

Verder zijn alle betrokkenen in het onderwijs het erover eens dat de meerwaarde van meertaligheid beter duidelijk gemaakt moet worden. In de meeste reguliere scholen die geen extra aanbod voor vreemde talenonderwijs verzorgen bestaat de nodige scepsis onder leerkrachten en ouders over het belang van meertaligheid. Ook wanneer een school kiest voor een andere taal dan Engels leidt dit tot veel discussie. De vrees bestaat dat meer aandacht voor vreemde talenonderwijs ten koste gaat van het aanbod voor taal en rekenen-wiskunde. Uit onderzoek blijkt echter dat aandacht voor vreemde talen in het onderwijs de moedertaalontwikkeling niet hoeft te schaden (Goorhuis-Brouwer, 2007). Bovendien meldt de Inspectie van het Onderwijs (2006) dat scholen die meertalig onderwijs aanbieden niet minder aandacht besteden aan de kerndoelen voor de Nederlandse taal. De resultaten van leerlingen aan het eind van de basisschool zijn niet minder dan op vergelijkbare scholen. Een probleem is wel dat het leerstofaanbod in moderne vreemde talen op scholen voor voortgezet onderwijs vaak niet aansluit op de kennis die deze leerlingen in het basisonderwijs hebben verworven. Scholen voor voortgezet onderwijs zouden beter kunnen inspelen op het gegeven dat basisscholen soms al een Engelstalig leerstofaanbod hebben.

Pabo's

Engels is een verplicht onderdeel van het pabo-curriculum. Pabo's zijn echter vrij te bepalen hoe dit onderdeel aan de orde wordt gesteld. De indruk bestaat dat er grote verschillen zijn in de invulling en omvang van het aanbod. Dit loopt uiteen van geen aandacht voor Engels tot een zelfstudiepakket tot een volwaardig vak (Bodde & van der Meij, 2007). Vooral in deeltijdopleidingen ontbreekt Engels vaak. Vedocep (2006), het netwerk van docenten Engels aan de pabo, maakt zich grote zorgen en wijst er op dat op een aantal pabo's geen docent Engels (meer) aanwezig is. Zij pleiten voor meer aandacht voor Engelse taalvaardigheid in het pabo-curriculum en een diagnostische toets aan het begin van de opleiding. Op sommige pabo's wordt inmiddels een instaptoets Engels afgenomen. Vaak zakt meer dan de helft van de pabo-studenten voor deze toets (Bodde & van der Meij, 2007). Dit betreft met name de groeiende groep studenten uit het mbo, die weinig Engels hebben in hun opleiding. In sommige pabo's heeft de toets geen gevolgen en is het aan de studenten zelf te werken aan hun taalvaardigheid, op andere pabo's moeten studenten op den duur wel een voldoende halen en werken ze voornamelijk buiten het reguliere curriculum aan de verbetering van hun taalvaardigheid.

Er zijn pabo's waar meer aandacht wordt besteed aan vreemde talenonderwijs. Zo biedt de Hogeschool Rotterdam, in samenwerking met ROC Zadkine, een minor vvto voor geïnteresseerde pabo-studenten en onderwijsassistenten. Een ander voorbeeld is de Fontys Hogeschool die een minor Spaans verzorgt. Verder meldt het Landelijk Pabo Platform dat er een pilot gaande is in enkele pabo's in de grensstreek waarin geëxperimenteerd wordt met onderwijs in Frans en Duits. In samenwerking met het Europees Platform en in opdracht van het Ministerie van OCW leiden pabo's leerkrachten in de school op en ondersteunen zittende leerkrachten bij onderwijs in Frans en Duits. Dit opleidingstraject is gekoppeld aan het LinQ-project. Ervaringen met dit project zijn positief. Via het Landelijk Pabo Platform worden de ervaringen gedeeld met andere pabo's. Het Europees Platform meldt dat vijf pabo's zich verder gaan verdiepen in internationalisering en een rol willen gaan spelen als expertisecentrum.

Behoeftes en knelpunten

Kwaliteitsbewaking EIBO

Engels is formeel een verplicht vak op de basisschool, maar dit wordt niet door alle scholen zo ervaren. De meerderheid van de ondervraagden in dit onderzoek maakt zich zorgen over de kwaliteit van EIBO en noemen het gebrek aan toezicht op Engels een belangrijk knelpunt. Ook zijn ze van mening dat de kerndoelen zijn te weinig zicht bieden op de gewenste eindniveaus voor Engels. Dit bemoeilijkt het streven naar

kwaliteit in het basisonderwijs en staat een soepele doorloop naar het voortgezet onderwijs in de weg. Duidelijke indicatoren voor Engels als onderdeel van een doorlopende leerlijn naar het voortgezet onderwijs worden wenselijk gevonden.

Professionalisering van leerkrachten

Een betere kwaliteit van het EIBO gaat niet zonder verbetering van het aanbod Engels op de pabo. Ondervraagden in dit onderzoek wijzen unaniem en veelvuldig op het belang van betere (na)scholing van leerkrachten in Engelse taalvaardigheid. De beperkte taalvaardigheid wordt als belangrijk knelpunt gezien bij het realiseren van een goed aanbod voor EIBO in reguliere scholen en in vvto-scholen. Met het groeiende aantal pabo-studenten uit het mbo en weinig Engels in hun vooropleiding heeft gehad, zal dit probleem toenemen. Verbetering van het aanbod Engels op de pabo en voldoende mogelijkheden voor (na)scholing voor vvto zijn wenselijk.

Overdracht po/vo

Met name voor scholen die er naar streven om leerlingen een breder basis in taalvaardigheid mee te geven is het een groot knelpunt dat deze extra bagage vaak niet wordt benut in het voortgezet onderwijs. Van een doorlopende leerlijn Engels, of andere talen, is voor leerlingen vaak geen sprake. Dit heeft er mee te maken dat basisscholen en vo-scholen onvoldoende op de hoogte zijn elkaars aanbod. Vo-scholen beginnen door gebrek aan inzicht in het niveau van taalvaardigheid vaak weer bij de basis. Ondervraagden in dit onderzoek wijzen op de volgende aandachtspunten om dit probleem te verhelpen:

- verdere ontwikkeling van doorlopende leerlijnen voor de verschillende talen in samenwerking met scholen met het Europees Referentiekader als uitgangspunt, en waarin een koppeling wordt gelegd tussen de Tussendoelen en Leerlijnen voor het basisonderwijs (tule.slo.nl) en de concretisering van kerndoelen onderbouw (kerndoelenonderbouw.slo.nl). Voorbeelden hiervan worden momenteel uitgewerkt door SLO bij verschillende scholen.
- verdere ontwikkeling en toepassing van materialen en instrumenten om de doorlopende taalontwikkeling van leerlingen in kaart te brengen. Het Europees taalportfolio is hiervan een goed voorbeeld. Het taalportfolio is gekoppeld aan het Europees Referentie Kader dat een centrale rol speelt in de eindtermen voor de moderne vreemde talen in het voortgezet onderwijs. Het is wenselijk om de potentie van het portfolio en manieren waarop het in de praktijk gebruikt zou kunnen worden samen met scholen verder te onderzoeken.

Eerder starten met Engels

Zowel ondervraagde scholen als deskundigen pleiten er unaniem voor eerder te beginnen met Engels, liefst in de onderbouw. In vrijwel alle andere Europese landen wordt eerder begonnen met het leren van vreemde talen en ook in Europees verband wordt aangedrongen op een vroege start met vreemde talenonderwijs. Starten in groep 5 zou een verbetering zijn, maar om aan te sluiten bij de taalgevoelige periode van leerlingen zou het wenselijk zijn om eerder te beginnen.

Ondersteuning en facilitering van vvto-scholen

Om de groeiend belangstelling voor vvto tegemoet te komen en ervoor te zorgen dat geïnteresseerde scholen een kwalitatief goed vvto-aanbod te verzorgen is ondersteuning en facilitering van scholen van belang. Ondervraagden in dit onderzoek doen hiervoor de volgende suggesties:

- Ondersteuning door intermediairs en uitwisseling in netwerken wordt gewaardeerd en is wenselijk voor alle scholen die met vvto aan de slag willen. Het is wenselijk dat het vvto-netwerk en het Earlybird netwerk wordt toegerust om het groeiend aantal scholen adequaat te kunnen blijven ondersteunen.

- Scholen willen graag beter zicht op geschikt materiaal voor vvto. Scholen zouden ook geholpen zijn bij extra taakuren voor materiaalontwikkeling voor talen en inhouden waar weinig materiaal voorhanden is.
- Aanjaagpremies zijn wenselijk om scholen te faciliteren en stimuleren bij van de invoering van vvto.

Belang van meertaligheid beter zichtbaar maken

De meerwaarde van meertalig onderwijs is onvoldoende bekend in het onderwijsveld. Uitkomsten van onderzoek en ervaringen van scholen en leerlingen zouden meer onder de aandacht gebracht kunnen worden van scholen, onderwijsondersteuningsinstellingen en opleidingen. De ontwikkeling van een voorbeeldmatig profiel meertaligheid voor het basisonderwijs wordt aanbevolen.

2.2.2 Inhouden

Reguliere aanbod

Alle scholen worden geacht aandacht te besteden aan internationale aspecten in zaakvakken. In de kerndoelen voor het basisonderwijs maakt aandacht voor internationalisering expliciet deel uit van de kerndoelen (zie ook Ministerie van OCW, 2006). In het leergebied Oriëntatie op jezelf en de wereld staat:

36. *De leerlingen leren hoofdzaken van de Nederlandse en Europese staatsinrichting en de rol van de burger.*
38. *De leerlingen leren de hoofdzaken over geestelijke stromingen die in de Nederlandse multiculturele samenleving een belangrijke rol spelen, en ze leren respectvol om te gaan met verschillen in opvattingen van mensen.*
47. *De leerlingen leren de ruimtelijke inrichting van de eigen omgeving te vergelijken met die in omgevingen elders, in binnen- en buitenland, vanuit de perspectieven [...] bestuur, cultuur en levensbeschouwing. In ieder geval wordt daarbij aandacht besteed aan twee lidstaten van de Europese Unie en twee landen die in 2004 lid werden, de Verenigde Staten en een land in Azië, Afrika en Zuid-Amerika*
49. *De leerlingen leren over de mondiale ruimtelijke spreiding van bevolkingsconcentraties en godsdiensten, van klimaten, energiebronnen en van natuurlandschappen zoals vulkanen, woestijnen, tropische regenwouden, hooggebergten en rivieren.*
50. *De leerlingen leren omgaan met kaart en atlas, beheersen de basistopografie van Nederland, Europa en de rest van de wereld en ontwikkelen een eigentijds geografisch wereldbeeld.*
53. *De leerlingen leren over de belangrijke historische personen en gebeurtenissen uit de Nederlandse geschiedenis en kunnen die voorbeeldmatig verbinden met de wereldgeschiedenis.*

Deze kerndoelen zijn door SLO uitgewerkt in concrete tussendoelen en leerlijnen per leerjaar.

Daarnaast hebben scholen sinds 2006 wettelijk de plicht een aanbod te hebben dat een bijdrage levert aan *actief burgerschap* en *sociale integratie*. In de Wet op het Primair Onderwijs staat “*het onderwijs [...] is er mede op gericht dat leerlingen kennis hebben van en kennismaken met verschillende achtergronden en culturen van leeftijdsgenoten*”

Culturele kennismaking wordt hierbij dus expliciet genoemd als een belangrijk doel van het onderwijs. Burgerschapsvorming richt zich primair op basiswaarden in de Nederlandse samenleving (democratie, maatschappelijk participatie, en pluriformiteit), maar deze kunnen ook in de context van Europa en de wereld worden uitgewerkt (SLO, in voorbereiding). In het leerplankader voor burgerschapsvorming dat SLO (2006) in consultatie met een brede vertegenwoordiging van het onderwijsveld heeft

ontwikkeld worden thema's als Europese oriëntatie en internationale samenwerking aangestipt. De Inspectie houdt toezicht op de uitvoering van burgerschapsvorming en heeft twee indicatoren in het toezichtskader opgenomen gericht op visieontwikkeling en kwaliteitszorg (zegt de school wat ze doet) en op het onderwijsaanbod (doet de school wat ze zegt).

Uit de Leermiddelenmonitor 2007 blijkt dat scholen zich bij het vormgeven van het onderwijs vooral laten leiden door de methoden. Basisscholen maken in 65% van de lestijd gebruik van methodegebonden leermiddelen. De meest gebruikte methodes voor aardrijkskunde, geschiedenis en wereldoriëntatie voldoen aan de kerndoelen voor het leergebied oriëntatie op jezelf en de wereld, zo blijkt uit materiaalanalyse van NICL/De Gids. Meer informatie hierover is te vinden op www.leermiddelenplein.nl.

Extra aanbod

Naast het reguliere aanbod dat besloten ligt in kerndoelen en methoden is er een groot aanbod van thematische lespakketten, leskisten en handreikingen voor projecten op het terrein van internationalisering. Deze leermiddelen zijn te vinden op verschillende websites, waaronder internationaalplein.kennisnet.nl, www.leermiddelenplein.nl (trefwoord internationalisering), www.wereldplein.nl, www.werelddocent.nl, www.cmo.nl, www.europaeducatief.nl. Het Europees Platform ontwikkelt extra materialen voor thema's in relatie tot Europa en Europese samenwerking. Ook zijn er tal van NGO's die zich inzetten om scholen te stimuleren om aandacht te hebben voor andere landen, zoals NCDO (wereldburgerschap, millenniumdoelen, internationale samenwerking), Alice-O, Amnesty Internationaal (mensenrechten), COS Nederland (internationale samenwerking), Edukans (onderwijs in ontwikkelingslanden), Unicef (kinderrechten). Het bereik van de organisaties varieert. Koploper is het tijdschrift *samsam* dat gratis is voor alle basisscholen die zich daarop hebben geabonneerd. De reacties op het blad zijn positief. Om het blad verder kracht bij te zetten biedt *samsam* ook een interactieve webexpeditie aan waaraan jaarlijks een groot aantal scholen meedoet (www.samsam.net).

Goede doelenacties vormen voor scholen vaak de aanleiding om gebruik te maken van het aanbod van deze organisaties. Uit onderzoek van NCDO (2007) onder basisscholen blijkt dat 82% van de scholen meedoet aan acties op het terrein van ontwikkelingssamenwerking. Scholen richten zich het liefst op een project over onderwijs in ontwikkelingslanden omdat dit dichtbij de belevingswereld van de kinderen staat. Bijna driekwart van de scholen gebruikt soms een lespakket dat bij de actie hoort.

Over de mate waarin scholen van het grote aanbod aan extra thematisch materiaal gebruik maken is geen specifieke informatie voorhanden. Wel laat de Leermiddelenmonitor 2008 zien dat basisscholen slechts in 14% van de lestijd gebruik maken van niet methodegebonden materialen. Betrokkenen in dit onderzoek hebben de indruk dat school zeer incidenteel gebruik maken van het extra aanbod voor internationalisering, en dat slechts een klein aantal dit meer structureel opneemt in het onderwijs. NCDO onderzoekt met een aantal scholen hoe extra aanbod op het terrein van *wereldburgerschap* structureel vormgegeven zou kunnen worden. NCDO ondersteunt adviseert scholen en opleidingen ook actief op dit vlak. Dit gebeurt in een netwerk van 20 scholen (po/vo), en 8 pabo's en lerarenopleidingen. Het streven is een aanbod uit te werken waarin kennis en begrip, vaardigheden en houdingen aan bod komen. Een visiedocument *Wereldburgerschap in het onderwijs* is beschikbaar (NCDO, 2008). Om het kennisaspect zichtbaarder te maken werkt NCDO daarnaast aan een canon wereldburgerschap, ofwel aan 15 vensters op de wereld (oplevering medio 2008), die docenten concrete handvatten bieden om hun lessen vorm en inhoud te geven.

Internationaal profiel

Enkele scholen kiezen bewust voor een internationaal profiel waarin internationalisering verder wordt verankerd in het onderwijsaanbod. Het *International Primary Curriculum* (IPC) is een profiel dat momenteel sterk in de belangstelling staat. Naast negen internationale scholen zijn er 13 reguliere scholen die het IPC in het Nederlands uitvoeren. Zes scholen overwegen een start met het IPC in het nieuwe schooljaar, en 11 scholen staan bij de Stichting NOB bekend als geïnteresseerd. Tenslotte gebruiken 5 Nederlandse scholen in het buitenland het IPC. Het IPC bestaat uit 70 vakoverstijgende themagebonden units voor groep 3 tot en met 8. In een unit speelt de koppeling van het thema aan de belevingswereld van leerlingen met hun eigen culturele achtergrond een belangrijke rol. In de opzet van de units staan de volgende kenmerken centraal:

- hersenvriendelijk leren: vanuit het gedachtegoed van meervoudige intelligenties is er gevarieerd aanbod van verwerkingsvormen;
- zelfontdekkend leren: er is veel ruimte voor zelfstandig werken en met aansprekende opdrachten wordt de belangstelling en nieuwsgierigheid van leerlingen gewekt
- internationale gerichtheid: de thema's bieden veel ruimte voor mondiale perspectieven;
- culturele uitwisseling: de opdrachten nodigen uit tot samenwerken en leren van elkaars culturele achtergrond.

Het curriculum is methodeloos. Leerkrachten verzamelen en ontwikkelen materiaal en kunnen zo aansluiten bij de achtergronden en behoeften van hun leerlingen.

Het curriculum beperkt zich tot de zaakvakken. Uit onderzoek van de Inspectie blijkt dat het curriculum voldoet aan de kerndoelen voor deze leergebieden. Nederlands en rekenen-wiskunde vallen buiten het IPC.

De Willem-Alexander School, een school met een kleurrijke populatie in Rotterdam is een paar jaar geleden van start gegaan met het IPC. Vanaf groep 3 gebruikt de school voor de zaakvakken de opzet en invulling van het IPC. Voor taal en rekenen werkt de school met andere methodes. Het motief voor de school om met het IPC te starten was tweërlei: (i) het aantal leerlingen liep terug en er was behoefte aan een nieuwe impuls, en (ii) de zaakvakken sloten onvoldoende bij aan bij de uiteenlopende culturele achtergronden van leerlingen. De school is enthousiast over het programma, het is aansprekend voor de leerlingen en leerkrachten. Het IPC zet leerlingen aan tot een actieve rol en door de gevarieerde werkvormen onthouden de leerlingen meer van de lessen dan voorheen. De meeste methodes voor de zaakvakken doen een beroep op het vermogen van leerlingen tot begrijpend lezen. Juist voor leerlingen die dat lastig vinden werkt het goed om verschillende creatieve vormen voor verwerking van de leerstof aan te bieden. Ook biedt het IPC veel ruimte om culturele achtergronden van leerlingen aan de orde te stellen. Het vraagt veel voorbereiding van de leerkracht, maar leerkrachten zijn enthousiast en worden snel vaardig in de voorbereiding.

Het curriculum is 1998 ontwikkeld door Fieldwork Education en Stichting Nederlands Onderwijs in het Buitenland (NOB) voor Shell-scholen in het buitenland. Daar was behoefte aan een curriculum waarin zowel de lokale situatie als een internationale oriëntatie een goede plek zou hebben. Sinds 2005 wordt het IPC ook door basisscholen in Nederland gebruikt. De coördinatie en begeleiding van deze scholen ligt in handen van de Stichting NOB. Om tegemoet te komen aan de groeiende interesse voor internationalisering wil de Stichting zich meer op de reguliere Nederlandse scholen gaan richten. De Stichting NOB verzorgt, samen met haar gelieerde organisatie INTES (International Educational Services), voorlichting over het IPC, marketing en promotie onder alle scholen, en begeleiding bij de invoering en uitvoering van het IPC. Scholen die met het IPC starten krijgen van het Ministerie een kleine startsubsidie. De SNOB zou graag scholen die met het IPC werken verder

ondersteunen door een netwerk te vormen waarin scholen ervaringen en materialen kunnen uitwisselen en gezamenlijk werken aan een op het IPC gerichte leerlijn.

De scholen in dit onderzoek, zowel gebruikers als niet-gebruikers van het IPC, zijn enthousiast over het curriculum. Aansprekend zijn de volgende aspecten: (i) vakoverstijgende aanpak rondom aansprekende thema's waarbij verschillende internationale invalshoeken gehanteerd kunnen worden. (ii) veel ruimte voor inbreng en zelfverantwoordelijkheid van leerlingen; (iii) voortdurende reflectie op de leerdoelen, en (iv) benutting van culturele diversiteit: activiteiten en thema's lenen zich er goed voor om de culturele achtergrond van leerlingen erbij te betrekken. Scholen noemen echter ook twee drempels om het programma in te voeren:

- financiën: het IPC brengt de nodige kosten met zich mee;
- professionalisering: materiaalontwikkeling vraagt veel van leerkracht evenals het werken met een nieuwe didactiek.

Scholen zien veel in een mogelijkheid om met delen van het curriculum te werken zonder het als geheel in te voeren.

Internationale scholen

Een aparte groep scholen vormt het Internationaal Georiënteerd Basisonderwijs (IGBO). Hiertoe behoren 10 basisscholen. Deze scholen staan open voor kinderen van internationaal mobiele Nederlanders en van buitenlandse gezinnen die tijdelijk in Nederland verblijven. De meeste scholen gebruiken het IPC met Engels als voertaal. IGBO scholen zijn meestal als afdeling gelieerd aan een reguliere school. Scholen in dit onderzoek geven aan dat deze koppeling voor een interessante uitwisseling zorgt en voor reguliere scholen zeer stimulerend en ondersteunend werkt om internationalisering in hun eigen onderwijs vorm te geven. Andere scholen zouden graag ervaren hoe het is om in een internationale onderwijsomgeving te werken en zien veel in mogelijkheden voor uitwisseling met IGBO scholen.

Behoeften en knelpunten in de praktijk

Concretisering van leerlijn internationale oriëntatie

Volgens de geïnterviewden wordt het ontwikkelen van een mondiaal wereldbeeld op hoofdlijnen voldoende benoemd in de kerndoelen. Er bestaat daarmee geen behoefte aan aanpassing van de kerndoelen. De ondervraagde scholen hebben wel behoefte aan meer specificatie en voorbeelduitwerking op microniveau. Met de kerndoelen in de hand wordt het voor leerkrachten niet duidelijk waar internationale oriëntatie precies uit zou moeten bestaan. Vooral scholen die meer structureel aandacht willen besteden aan internationalisering hebben behoefte aan concrete suggesties en kaders voor verankering van internationalisering in bestaande leergebieden. Het instrument Tussendoelen en Leerlijnen biedt de mogelijkheid om concrete doelen en inhouden per leerjaar te specificeren. Het zou goed zijn om de door SLO ontwikkelde Tussendoelen en Leerlijnen voor het leergebied Oriëntatie op jezelf en de wereld nader te specificeren voor internationalisering en uit te werken met concrete doorkijkjes naar de lespraktijk.

Noodzaak voor internationalisering verduidelijken

Hoewel er geen feitelijke informatie voorhanden is over de mate waarin internationalisering in de lespraktijk aan de orde komt, bestaat de indruk dat dit thema weinig prioriteit krijgt. Wel zijn basisscholen zeer actief met goedbedoelenacties. Deze acties leveren een positieve bijdrage aan de betrokkenheid van leerlingen bij (problemen in) andere landen, maar leiden volgens geïnterviewden niet vanzelfsprekend tot een positieve houding ten aanzien van internationale samenwerking. Aandacht voor armoede leidt vaak niet tot een positieve beeldvorming over andere landen en culturen. Bovendien wordt de wederzijdse afhankelijkheid zo

onvoldoende zichtbaar. Van de verwevenheid en afhankelijkheid van ons leven (economie, dagelijkse producten, politiek, klimaat) met het leven ver weg is niet iedereen doordrongen. De noodzaak van internationale samenwerking voor de Nederlandse samenleving zou meer onder de aandacht gebracht kunnen worden van leerkrachten en van leerlingen. Bij het uitwerken van de internationale dimensie in de bestaande Tussendoelen en Leerlijnen zou affiniteit voor internationalisering sterker aangezet kunnen worden.

Vergroten van internationale oriëntatie van leerkrachten

De mate waarin scholen internationalisering in de praktijk aan de orde stellen hangt sterk samen met de belangstelling en kennisbasis van leerkrachten. Volgens de geïnterviewden is de bereidheid en vaardigheid van leerkrachten om internationale ontwikkeling aan de orde te stellen niet vanzelfsprekend. Gebrek aan kennis van en openheid voor mondiale kwesties vormt vaak een belemmering. Pabo-studenten en leerkrachten die in het kader van een uitwisselingstraject naar het buitenland zijn geweest vormen hierop een positieve uitzondering. Uitwisselingsprogramma's zoals de onderwijsexpeditie van Edukans werken zeer stimulerend voor leerkrachten om internationalisering in het onderwijs vorm te geven. De geïnterviewde scholen zien ook veel in uitwisseling van Nederlandse leerkrachten uit reguliere scholen met internationale scholen. Scholen die over deze mogelijkheid beschikken geven aan dat een dergelijke uitwisseling bijdraagt aan het enthousiasme en de kundigheid van leerkrachten om internationalisering vorm te geven.

Versteving van zichtbare profielen voor internationalisering

De belangstelling van reguliere scholen voor internationale programma's als het IPC neemt toe. Scholen zijn enthousiast over de opzet van het programma en de mogelijkheden die het biedt voor vakoverstijgende werken aan internationalisering en het benutten van culturele diversiteit. Bij scholen die met het IPC werken bestaat behoefte aan ondersteuning en uitwisseling met andere scholen. Een netwerk van IPC-scholen, onder begeleiding van de Stichting NOB, wordt hierbij aanbevolen. Bij reguliere scholen bestaat de behoefte om met delen van het IPC curriculum te werken.

2.2.3 Uitwisseling en schoolpartnerschap

Uitwisseling over de grens heeft in het primair onderwijs geen prioriteit. Slechts 6% van de basisscholen doet per jaar een beroep op één van de subsidieprogramma's van het Europees Platform (Europees Platform, 2007a). Dit heeft vooral met logistieke problemen te maken: niet alle leerlingen een eigen identiteitsbewijs hebben en ouders maken zich zorgen over de veiligheid, opvang en verzorging van hun kinderen in het buitenland (Ministerie van OCW, 2007). Scholen in dit onderzoek vinden het ook lastig om uitwisselingsactiviteiten te organiseren en noemen de kosten een probleem. Ook geven ze liever prioriteit aan vreemdetalenonderwijs om daarmee leerlingen voldoende taalvaardig te maken om goed aan uitwisseling te kunnen deelnemen.

Jaarlijks nemen rondom 1500 leerlingen deel aan een meerdaagse uitwisseling. Binnen verschillende programma's (o.a. Comenius, Kans) nemen ongeveer 80 scholen deel aan een internationaal netwerk met intensieve contacten op onderwijskundig terrein. Deze contacten lopen vooral via ict-toepassingen, naast bezoeken van docenten over en weer. Docenten maken relatief vaak gebruik van mogelijkheden voor bezoek aan het buitenland. Binnen de schoolpartnerschappen vinden bezoeken over en weer plaats. Daarnaast volgen leerkrachten nascholingsbijeenkomsten in het buitenland. In totaal gaat het om circa 1300 leerkrachten en schoolleiders per jaar, maar dit cijfer vertoont wel schommelingen (2004: 1445; 2006: 1138; 2007: 1340).

Internationale uitwisseling kan ook virtueel, dat wil zeggen alleen via ict. Scholen organiseren dit zelf rondom eigen contacten of sluiten zich aan bij netwerken. Bij het iEARN netwerk staan 15 basisscholen ingeschreven. Aan het eTwinning netwerk nemen 128 basisscholen deel. Daarnaast zijn er kleinere netwerken rondom meer specifieke inhoudelijke thema's. Een voorbeeld hiervan is *Science across the world* waarin leerlingen in verschillende landen werken aan een gezamenlijk natuurwetenschappelijk thema.

Over de mate waarin deze netwerken gebruikt worden is geen informatie voor handen. Wel meldt het Europees Platform (2007c) dat het Buurlandenprogramma, waarbij scholen subsidie kunnen krijgen voor virtuele uitwisseling, onderbenut blijft. Een probleem hierbij is het criterium van vernieuwend ict-gebruik dat bij toekenning van de subsidie wordt gehanteerd. Daarnaast vormt de beperkte taalvaardigheid van een relatief groot deel van de leerkrachten basisonderwijs een drempel. Scholen in dit onderzoek geven aan dat mogelijkheden voor subsidiëring en voor digitale uitwisseling onvoldoende bekend zijn. Scholen zouden wel graag meer doen aan virtuele samenwerking.

Met de toenemende culturele heterogeniteit is culturele kennismaking ook goed mogelijk op school en in de klas. Momenteel is dit echter geen groot aandachtspunt voor scholen, zo blijkt uit onderzoek van de Inspectie van het Onderwijs (2006, 2007). De meeste scholen organiseren niet zozeer apart op dat doel gerichte activiteiten. De culturele diversiteit in scholen zou beter benut kunnen worden. Manieren die hiervoor kansrijk zijn worden momenteel uitgewerkt door diverse organisaties, waaronder SLO (onderzoek naar culturele diversiteit (po/vo), scholenpanels burgerschap) en CPS (Scholen integreren). Ook organisaties als FORUM en Art 1 zijn zeer actief op dit terrein en komen met handreikingen voor respectvolle culturele uitwisseling in scholen.

2.3 Voortgezet onderwijs

Uit een enquête van de VO Raad eind 2005 met 671 respondenten blijkt dat in 61% van de scholen internationalisering is opgenomen in het schoolbeleidsplan. 40% van de ondervraagden zegt dat internationalisering systematisch deel uit maakt van het lesprogramma.

2.3.1 Talen

Reguliere aanbod

In alle scholen is er een verplicht aanbod van moderne vreemdetalenonderwijs voor alle leerlingen. Voor alle leerlingen in de onderbouw van het voortgezet onderwijs is Engels een verplicht vak, alsmede een tweede moderne vreemde taal. In havo/vwo zijn volgens inrichtingsbesluit in de eerste drie jaar drie moderne vreemde talen verplicht, naast Engels in principe Frans en Duits. In de bovenbouw van de havo is alleen Engels verplicht, in de bovenbouw van het vwo gaat het om twee moderne vreemde talen (Engels plus andere taal). In het Gymnasium bestaat het algemene verplichte deel uit Engels plus Latijn of Grieks. Daarnaast kunnen leerlingen in de vrije ruimte andere talen kiezen.

Versterkt talenonderwijs (vto)

Een groeiend aantal scholen verzorgt een extra aanbod op het gebied van talenonderwijs. Dit betekent vaak dat er een intensiever aanbod wordt verzorgd door inzet van taalassistenten en/of native speakers. Uit overzicht van het Europees Platform (2007) blijkt dat er 22 scholen met versterkt talenonderwijs Engels. 36 scholen bieden andere vormen van versterkt talenonderwijs te weten:

- Frans: 22 scholen
- Duits: 18 scholen
- Spaans: 7 scholen
- Italiaans: 2 scholen
- Russisch: 2 scholen

Verder zijn er diverse scholen die Turks of Arabisch verzorgen. Ook zijn er steeds meer scholen die Chinees aanbieden. De verwachting is dat dit aantal van 40 scholen de komende jaren zal toenemen. SLO ontwikkelt een leerplan Chinees en het streven is om er een volwaardig eindexamenvak van te maken. Momenteel is er een school die vanaf de onderbouw Chinees biedt, in andere scholen is het een keuzevak in de Tweede Fase vwo. Dit geldt ook voor Italiaans en Russisch. Voor Italiaans bestaat geen centraal schriftelijk examen en vindt toetsing plaats door middel van het schoolexamen. Russisch, Spaans, Turks en Arabisch kennen wel een centraal schriftelijk eindexamen.

Twintig scholen die vto Frans of vto Duits bieden worden begeleid in het kader van het LinQ project. Het gaat om 10 scholen die vto Frans verzorgen en 10 scholen met vto Duits. Dit project, looptijd 2005 - 2008, wordt uitgevoerd door het Europees Platform in samenwerking met het CPS en de Talenacademie Nederland. Het project richt zich op versterking van het talenonderwijs in Frans en Duits. De volgende uitgangspunten staan hierbij centraal:

- het onderwijs wordt afgesloten met een internationaal erkend Frans of Duits examen;
- de doeltaal wordt als voertaal gehanteerd;
- het streven is het talenonderwijs te intensiveren binnen de beschikbare lestijd;
- het project ondersteunt scholen door middel van lesmateriaal, nascholing (ook in het land van de doeltaal) en begeleiding bij de invoering.

Tweetalig onderwijs

Naast versterkt talenonderwijs is er een groeiend aantal scholen dat tweetalig onderwijs (tto) Nederlands-Engels biedt. Het aantal tto-scholen is gegroeid van 34 in 2000 tot 99 scholen in 2007. Daarnaast bereiden volgens het Europees Platform drie scholen de invoering van tto Engels voor. Ook is er één school die tweetalig onderwijs Nederlands- Duits verzorgt. Dit betekent dat ruim 14% van de schoolpopulatie tto verzorgt. In vrijwel al deze scholen richt tto zich op vwo of havo. Het Europees Platform meldt dat 5 vmbo scholen voornemens zijn tto te ontwikkelen.

Waar scholen in de beginjaren vooral voor tto kozen vanuit oogpunt van profilering van de school en versterking van het vwo, wordt het de laatste vijf jaar door steeds meer scholen ingevoerd vanuit onderwijsinhoudelijke overwegingen om een breder aanbod te ontwikkelen dat tegemoet komt aan de belangstelling voor internationalisering onder leerlingen en ouders.

In tto wordt in de helft van de lessen de vreemde taal als voertaal gebruikt. Doelstelling hierbij is tweeledig: het vergroten van de taalvaardigheid en het ontwikkelen van een internationale oriëntatie. Het Europees Platform coördineert tto in opdracht van het Ministerie van OCW. Sinds 1993 bestaat er een landelijk netwerk van tto-scholen. Het Europees Platform coördineert dit netwerk en ondersteunt en adviseert scholen bij de invoering en uitvoering van tto en ziet toe op de kwaliteit van het aanbod. Om de kwaliteit te waarborgen heeft het Europees Platform samen met het tto-netwerk een standaard ontwikkeld. Deze standaard specificeert de volgende kenmerken:

- gewenste taalvaardigheidsniveau van leerlingen en docenten;
- breed tto-aanbod: in de onderbouw omvat tto omvat zowel maatschappijvakken, natuurwetenschappelijke vakken, als creatieve vakken en bewegingsonderwijs.

Daarnaast worden er extra uren Engels gegeven. In de Tweede Fase bieden scholen vooral vakken uit het algemene deel in het Engels is en wordt de vrije ruimte vaak besteed aan extra uren Engels.

- gebruik van authentiek Engels materiaal:
- internationalisering staat centraal: een belangrijk doel van tto is het ontwikkelen van een Europees en Internationale oriëntatie (EIO). Dit betekent dat de school internationale onderwerpen en activiteiten (uitwisseling, emailprojecten) in het reguliere aanbod opneemt.
- ook bij andere vreemde talen is de doeltaal de voertaal in de les.

De tto-standaard is gekoppeld aan een kwaliteitstraject. Eenmaal per drie jaar is er een visitatie. Na vier jaar komen scholen in aanmerking van een keurmerk. Verder moeten tto-scholen voldoen aan een tweetal basiseisen: (i) maximaal 50% van de lessen mag in het Engels gegeven worden, (ii) het tto-aanbod mag niet ten koste gaan van het Nederlands. Scholen kunnen een startsubsidie bij het Europees Platform aanvragen voor nascholing, materialen en uitwisseling. Verder moeten scholen zelf zorgen voor bekostiging, bijvoorbeeld vanuit het schoolfonds.

Tto-leerlingen halen een regulier vwo- of havo-diploma. Daarnaast kunnen leerlingen vaak extra certificaten behalen. Scholen die voldoen aan de tto-standaard kunnen aan het eind van de basisvorming en het bij het eindexamen een door het Europees Platform ontwikkeld certificaat uitreiken. In de Tweede Fase moeten de tto-leerlingen Engels op IB-niveau volgen en het vak met een IB-certificaat afsluiten (gelijk aan het IB-examen voor het vak Engels). Het gaat hier om het vak English B (higher level) en English A2 (standard of higher level). Sommige scholen kiezen voor andere internationale examens: Goethe voor tto Duits, IGCSE (International General Certificate for Secondary Education), Oxford diploma of het Cambridge First of Advanced Certificate. Ook vto-scholen maken graag gebruik van internationaal erkende examens, zoals bijvoorbeeld ook het Delf examen voor Frans. Scholen maken gebruiken van deze variëteit aan internationale examens om de brede basis van leerlingen in taalvaardigheid zichtbaar te maken. Deze examens maken ook het niveau waarop een leerling de taal beheerst beter zichtbaar. De mogelijkheid om deze examens aan te bieden wordt wenselijk gevonden, ook met oog op het civiel effect van deze diploma's.

Behoeften en knelpunten

Diplomerings tto-scholen

Tto-scholen ervaren het als een belemmering dat hun leerlingen het reguliere examen niet deels in het Engels kunnen afleggen. Er is behoefte aan tweetalige havo- en vwo-examens.

Ondersteuning en facilitering van vto- en tto-scholen

Er bestaat bij scholen behoefte aan ondersteuning en begeleiding bij de invoering van vto en tto. Het is wenselijk dat bestaande projecten en netwerken voor vto- en tto-scholen worden toegerust om het groeiende aantal scholen adequaat te kunnen blijven ondersteunen.

Tweetalig vmbo-onderwijs

De sterke groei van vto en tto is niet zichtbaar in het vmbo. Euroschool (2007) en Schmitz (2007) noemen in dit verband het gebrek aan heldere aansturing en een duidelijk kwaliteitskader als groot knelpunt. Een tto-standaard voor het vmbo is wenselijk. Het Europees Platform is hiermee doende. Ook het gebrek aan afstemming tussen vmbo en mbo wat betreft talenonderwijs is een knelpunt. Meer samenwerking is wenselijk om een doorgaande leerlijn te realiseren.

2.3.2 Inhouden

Regulier aanbod

Internationale aspecten maken deel uit van het formele onderwijsaanbod voor alle scholen. In de kerndoelen onderbouw voortgezet onderwijs is wettelijk vastgelegd wat alle leerlingen in de eerste twee leerjaren moeten leren. In de kerndoelen voor het leergebied Mens en Maatschappij zijn Europa en de wereld benoemd. Het gaat hierbij om de volgende kerndoelen:

38. *De leerling leert een eigentijds beeld van de eigen omgeving, Nederland, Europa en de wereld te gebruiken om verschijnselen en ontwikkelingen in hun omgeving te plaatsen.*
43. *De leerling leert over overeenkomsten, verschillen en veranderingen in cultuur en levensbeschouwing in Nederland, leert eigen en andermans leefwijze daarmee in verband te brengen, en leert de betekenis voor de samenleving te zien van respect voor elkaars opvattingen en leefwijzen.*
45. *De leerling leert de betekenis van Europese samenwerking en de Europese Unie te begrijpen voor zichzelf, Nederland en de wereld.*
46. *De leerling leert over de verdeling van welvaart en armoede over de wereld, hij leert betekenis daarvan te zien voor de bevolking en het milieu, en relaties te leggen met het (eigen) leven in Nederland.*
47. *De leerling leert actuele spanningen en conflicten in de wereld te plaatsen tegen hun achtergrond, en leert daarbij de doorwerking ervan op individuen en samenleving (nationaal, Europees en internationaal), de grote onderlinge afhankelijkheid in de wereld, het belang van mensenrechten en de betekenis van internationale samenwerking te zien.*

SLO (2007) heeft deze kerndoelen concreet uitgewerkt in onderwerpen, begrippen en vaardigheden om scholen daarmee meer houvast te geven in de lespraktijk. In deze concretisering komen thema's over Europa en de wereld aan de orde. Ook in eindtermen voor de verschillende bovenbouwprogramma's komt Europa en de wereld naar voren. Het gaat om vakken als maatschappijleer, geschiedenis, aardrijkskunde, economie en de moderne vreemde talen. De vraag is of deze thema's in voldoende mate aan de orde komen. In het bestek van dit onderzoek is geen nadere analyse op de kerndoelen en eindtermen uitgevoerd en is er geen eenduidig antwoord op de vraag of de internationale oriëntatie voldoende tot uitdrukking komt in het formele onderwijsaanbod. Wel geven enkele vakdeskundigen aan dat veel aspecten van de kerndoelen internationaliseerbaar zijn, dat wil zeggen dat algemene concepten en verschijnselen gerelateerd kunnen worden aan internationale contexten. Tegelijkertijd is er twijfel of daarmee het verwerven van internationale kennis toereikend is, temeer daar bij de ondervraagde vakdeskundigen de indruk bestaat dat internationale contexten beperkt zijn opgenomen in de eindexamens. Kortom het verdient aanbeveling om de mate waarin en de wijze waarop de invalshoek internationale oriëntatie in de kerndoelen en eindtermen verder te onderzoeken en uit te werken met voorbeelduitwerkingen. Een tweede constatering is dat schoolexamens zich er goed voor lenen om op schoolniveau een internationale context aan te brengen en dat ook in eindexamens er meer ruimte gemaakt zou kunnen worden voor een internationale oriëntatie.

Daarnaast geldt ook voor het voortgezet onderwijs dat scholen sinds 2006 verplicht zijn aandacht te besteden aan burgerschap. Kennismaking met andere culturen is daarin een expliciet aandachtspunt. In het door SLO (2006) ontwikkeld leerplankader voor burgerschapsvorming wordt ook Europese en internationale samenwerking benoemd als aandachtspunten, zij het als een van de vele onderdelen. Om de aspecten van Europees burgerschap die benoemd worden in de eindtermen en de kerndoelen onderbouw verder te expliciteren werkt SLO momenteel, op vraag van scholen, aan

een overzicht van kerninhouden die in de onderbouw aan de orde kunnen komen (SLO, in ontwikkeling). Volgens een onderzoek van Schmitz (2007) in vmbo-scholen wordt Europees burgerschap daar nauwelijks aan de orde gesteld.

De Leermiddelenmonitor 2007 laat zien dat leerkrachten zich in de praktijk vooral laten leiden door hetgeen in *methodes* tot uitdrukking komt. Uit de monitor blijkt dat scholen 63% van de onderwijstijd gebruik maken van methodes. Er zijn geen leermiddelenanalyses gedaan door SLO maar de verwachting is dat de methodes op hoofdlijnen aandacht zullen besteden aan de genoemde thema's in de kerndoelen. Naast reguliere methodes voor bestaande leergebieden is er een breed aanbod van materialen en suggesties voor projecten beschikbaar via het Europees Platform, verschillende organisaties en websites (bijv. *internationaalplein.kennisnet.nl*; *www.wereldplein.nl*; *www.europaeducatief.nl*, zie paragraaf 2.2.2). Recentelijk heeft Cito een lessenserie ontwikkeld over Europa. Het Europees Platform werkt aan een materialenbank om een breed aanbod van lesmaterialen over internationalisering (in het Nederlands, Engels en andere talen) toegankelijk te maken voor scholen. De Leermiddelenmonitor laat zien dat scholen 15% van de tijd vullen met thematische materialen zoals die daar worden aangeboden.

Extra aanbod

Sommige scholen ontwikkelen een extra aanbod van vakken en inhouden met een internationale oriëntatie. Dit is goed mogelijk met de nieuwe regelgeving voor de onderbouw vo en de Tweede Fase waarin scholen meer ruimte hebben het leerplan naar eigen inzicht in te vullen. In het verplichte curriculum zijn scholen vrij te bepalen op welke wijze ze aandacht te besteden aan de kerndoelen of eindtermen en een vakoverstijgende aanpak behoort tot de mogelijkheden. Daarnaast is er vrije ruimte (1/3 van de lestijd) waarin scholen vrij zijn eigen onderwerpen aan de orde te stellen. Ook mogen scholen sinds augustus 2007 eigen onderwerpen opnemen in het schoolexamen. Een meer internationaal gericht vak behoort daarmee tot de mogelijkheden.

Scholen verschillen in de wijze waarop ze een extra aanbod rondom internationalisering vormgeven. In dit onderzoek komen de volgende varianten naar voren:

- *Thematische projecten met internationale oriëntatie*: vakoverstijgende projecten waarin mondiale of Europese kwesties en ontwikkelingen centraal staan. Scholen organiseren dit op eigen initiatief of maken gebruik van materialen en projecten van externe organisaties (zie het hierboven beschreven aanbod). Het aanbod in scholen varieert van incidenteel en extra projecten naast reguliere vakken, bijvoorbeeld een week over Nepal, tot een meer structureel aanbod verankerd in bestaande vakken. Bij sommige scholen zijn thema's over internationalisering opgenomen in het PTA en/of kunnen leerlingen internationaliseringsactiviteiten verwerken in hun sector- of profielwerkstuk. Betrokkenen in dit onderzoek zijn van mening dat incidentele en extra projecten weinig bijdragen aan de ontwikkeling van internationale oriëntatie van leerlingen. Een structureel en verankerd aanbod, bijvoorbeeld zoals aanbevolen in de standaard voor tto-scholen, levert meer op. De realisatie hiervan is echter niet eenvoudig. Naast gebrek aan tijd voor materiaalontwikkeling is het voor scholen ook lastig om het inhoudelijk vorm te geven. Er is behoefte aan ondersteuning om aanknopingspunten in reguliere vakken en methodes op te sporen en verder uit te werken in vakoverstijgende projecten. Tto-scholen maken vaak gebruik van methoden uit andere landen (Verenigd Koninkrijk, Australië). Volgens hun standaard zijn deze scholen verplicht extra aandacht te besteden aan ontwikkelingen in en buiten Europa. Als aanvulling op de methoden heeft het Europees Platform daarvoor diverse materialen

ontwikkeld en laten uitbrengen. Ook werken zij aan een materialenbank om een breed aanbod van lesmaterialen toegankelijk te maken voor scholen.

- *Vakken vanuit een internationale perspectief:* een vak waarin reguliere vakinhouden, bijvoorbeeld maatschappijleer of economie, nadrukkelijk vanuit een internationaal perspectief worden behandeld en waarbij internationale contexten het vertrekpunt vormen. Een voorbeeld hiervan is het vak Global Studies bij de Wolfert van Borselen Scholengroep in Rotterdam (afdeling tto).
- *Inhouden gebaseerd op internationale standaarden:* een enkele school richt zich op het ontwikkelen van vakken die voldoen aan internationale standaarden. Een voorbeeld hiervan is het Eijkhagen College te Landgraaf dat, met ondersteuning van SLO, mogelijkheden onderzoekt voor de ontwikkeling van vakken binnen de natuurwetenschappelijke profielen en maatschappij profielen die verenigbaar zijn met overeenkomstige modules uit het IB Diploma programma. Er zijn ook scholen die in samenwerking met partnerscholen tot afspraken komen over onderwijsinhouden die tot wederzijdse erkenning van diploma's leiden. In sommige scholen zijn euregio-competenties, afspraken in euregio-verband over na te streven beroeps-, taal- en interculturele competenties, richtinggevend voor programma's voor vmbo en mbo. Een ander voorbeeld is het Rolduc College in Kerkade dat als onderdeel van Euregio samenwerking een bijdrage levert aan het Collegium Rodense, een grensoverschrijdend onderwijsinstituut dat gezamenlijke opleidingen aanbiedt aan leerlingen van 12 tot 18 jaar, zonder onderscheid van nationaliteit.
- *Internationaal ontwikkelde inhouden:* modules ontwikkeld door scholen in verschillende landen en die vaak gelijktijdig worden uitgevoerd in de scholen. Vaak maakt uitwisseling, fysiek of digitaal, ook onderdeel uit van de module. Schoolpartnerschappen worden gesubsidieerd door het Comeniusprogramma. Ook zijn er diverse netwerken zoals iEARN en eTwinning waar scholen bij aan kunnen sluiten (zie paragraaf 2.3.3).

Het Sintermeertencollege (vmbo/havo/vwo) in Heerlen ontwikkelt veel initiatieven op het terrein van internationalisering. Het is een ELOS school, neemt deel aan het LinQ project, en behoort tot het UNESCO netwerk. Het ELOS-aanbod richt zich op alle leerlingen. Alle leerlingen werken vanaf de brugklas aan de burgerschapscompetenties en houden hun internationaliseringservaringen bij in een portfolio. Een groot deel van de ELOS thema's komen aan de orde in projectweken. De vakken aardrijkskunde, geschiedenis, CKV, Frans en Engels zijn geclusterd in het lesrooster. Hierdoor kunnen tijdens de projectweken, de lesgrenzen weggehaald worden zodat vakoverstijgende thematisch werken organisatorisch mogelijk wordt. Daarnaast zijn er andere momenten waarop Europa aan de orde komt, bijvoorbeeld Europadag en Europaweek. Verder heeft Sintermeerten verschillende internationale modules ontwikkeld. In het kader van een Comeniusproject werkt de school momenteel samen met scholen in oa. IJsland, Litouwen, Sicilië aan een module over duurzame energie. De module is bedoeld voor leerlingen natuur & techniek. Na een basis module over principes van duurzame energie kunnen leerlingen een vervolgmodule over een specifieke vorm van duurzame energie volgen in het land waar het veel gebruikt wordt. De school streeft naar meer Comeniusprojecten voor andere vakken. Het is de bedoeling dat de modules deel uitmaken van het PTA.

Internationaal profiel

ELOS profiel

Er zijn momenteel 22 scholen die Europa als Leeromgeving op School (ELOS) in praktijk brengen. Het ELOS programma is ontstaan vanuit de behoefte om meer structureel aandacht te besteden aan internationalisering in het onderwijs en om ervaringen met uitwisseling te verankeren. Het streven is om internationalisering

minder toevallig af te laten hangen van de interesses van individuele leerkrachten maar meer als een schoolbreed profiel te benoemen. Het Europees Platform begeleidt en ondersteunt de ELOS scholen. De ELOS scholen maken deel uit van een netwerk van ongeveer 200 scholen in heel Europa. ELOS scholen streven de volgende doelstellingen na:

- *Europese en Internationale Oriëntatie in inhoud:* er is aandacht voor internationale en Europese zaken in lessen en in activiteiten buiten lessen (uitwisseling, thematische projecten). De maatschappijvakken zijn zo veel mogelijk op elkaar afgestemd en gericht op de Europese en internationale context.
- *Intensief talenonderwijs* in één of meerdere vreemde (Europese) talen. Het streven is zoveel mogelijk de doeltaal als voertaal te hanteren in het vreemdetalenonderwijs. Daarnaast wordt tenminste één vak buiten het talenonderwijs in een vreemde taal gegeven.
- *Uitwisseling:* alle leerlingen doen tenminste één keer mee aan een internationaal uitwisselingsproject en kunnen in vakken meedoen aan virtuele uitwisseling. De school maakt hiertoe deel uit van een Comenius netwerk.
- *Ontwikkeling van een Europese kerncompetentie:* het aanbod in de school is gericht op de ontwikkeling van een Europese kerncompetentie. Daarbij gaat het om (i) kennis over en kritische reflectie op het proces van Europese integratie; (ii) kennis over en kritische reflectie op het proces van globalisering, met aandacht voor de bestaande internationale instellingen, en (iii) vaardigheden om te kunnen functioneren in een internationaal samengestelde groep binnen een Europese context op het terrein van studie of werk. Deze kerncompetentie is in Europees verband verder uitgewerkt tot een Common Framework for European Competence.

Deze doelstellingen richten zich op de onderbouw en de bovenbouw. In de bovenbouw ligt het accent op verdere verdieping. Dit gebeurt in een drietal varianten: (i) EIO plus: verdieping van het EIO aanbod, (ii) Science & Technology: met name gericht op vakken binnen de profielen Natuur & techniek en Natuur & gezondheid, en (iii) Europese beroeporiëntatie: variant voor het vmbo waarin ondermeer aandacht uitgaat naar de Europese dimensie in de praktijkvakken (zie voor meer informatie Europees Platform, 2006b).

Het Europees Platform meldt in haar jaarverslag 2007 dat scholen met name in de onderbouw actief werken aan de bovengenoemde doelstellingen. De werkgroep van ELOS-scholen heeft de varianten voor de bovenbouw verder uitgewerkt, maar deze zijn nog niet in praktijk gebracht. Bij het ontwikkelen van het EIO aanbod zoeken scholen momenteel naar een geschikte vorm: als apart vak of thematisch integreren in verschillende vakken. Deze vakinhoudelijke verankering van EIO in het reguliere aanbod vraagt volgens scholen in dit onderzoek de nodige expertise en inzet. Deze expertise is niet altijd voldoende voorhanden en scholen hebben behoefte aan vakinhoudelijke ondersteuning. Vandaar dat er inmiddels scholen zijn die bij SLO de vraag gesteld hebben naar vakinhoudelijk ondersteuning. Ook binnen de ELOS scholen vindt lesmateriaalontwikkeling plaats, door sommige scholen en door het Europees Platform. De verwachting is dat de eerder genoemde materialenbank van het Europees Platform hier een functie zal krijgen.

CertiLingua certificaat

Voor actieve scholen op het terrein van internationalisering bestaat in de toekomst de mogelijkheid om een Europees certificaat te bieden. Hiertoe loopt momenteel een pilot waarin gewerkt wordt aan de ontwikkeling van een Europees certificaat voor meertaligheid en Europese en Internationale Oriëntatie (EIO). Er is volgens het Europees Platform veel vraag bij tto-scholen en ELOS-scholen naar een dergelijk internationaal erkend certificaat. Dit CertiLingua project is een initiatief van de

onderwijsministers in enkele Duitse deelstaten en Nederland. Het project wordt in Nederland gecoördineerd door het Europees Platform en het Ministerie van OCW.

Aan het pilottraject doen 7 scholen mee die een aanbod leveren met voldoende aandacht voor meertaligheid en EIO. Dit zijn tto-scholen, ELOS-scholen en LinQ-scholen. Het project richt zich in de eerste fase op getalenteerde vwo-leerlingen met internationale aspiraties. Deze leerlingen krijgen, bij goed resultaat, naast hun reguliere diploma het CertiLingua certificaat. Om voor het certificaat in aanmerking te komen moeten leerlingen:

- ten minste twee vreemde talen beheersen op B2 niveau van het Common European Framework of References
- ten minste één van die talen gebruikt te hebben als werktaal in de bovenbouw en gedurende een minimaal, nog nader overeen te komen, aantal uren
- niveau 4 behalen van het Common Framework for Europe Competence.

De bedoeling dat in de toekomst ook leerlingen van vmbo en havo een CertiLingua-certificaat kunnen behalen.

UNESCO profiel

Naar verwachting willen zich minimaal twee po-scholen en acht vo-scholen in het schooljaar 2008/2009 profileren als UNESCO school. Deze scholen gaan activiteiten gaan ontplooiën rondom de vier thema's die centraal staan bij UNESCO: (i) vrede en mensenrechten, (ii) wereldburgerschap, (iii) intercultureel leren, en (iv) duurzame ontwikkeling. Het is de bedoeling dat scholen deze thema's in het onderwijs aan de orde stellen, in reguliere lessen maar ook in vakoverstijgende projecten. Scholen kunnen zelf activiteiten ontplooiën of aansluiten bij lopende projecten binnen het wereldwijde UNESCO scholennetwerk. Ook zijn er wereldwijde campagnes en UNESCO-dagen waar projecten aan gekoppeld kunnen worden. Voorbeelden hiervan zijn 'alfabetiseringsdag', 'wereldwaterdag' en de internationale campagne 'All equal in diversity: mobilizing schools against racism, discrimination and exclusion'. In het scholennetwerk kunnen scholen ook gezamenlijk materiaal ontwikkelen. Deelname aan het UNESCO netwerk biedt ook mogelijkheden voor inhoudelijke uitwisseling en het gezamenlijk ontwikkelen en gebruiken van onderwijsmaterialen.

Er is een projectgroep ingesteld door de Nationale UNESCO Commissie. Het Europees Platform coördineert het scholennetwerk; voor iedere onderwijssector wordt een ondersteunende organisatie aangewezen (voor het po bijvoorbeeld Edventure, de branche-organisatie van onderwijsbegeleidingsdiensten). Scholen kunnen subsidie aanvragen bij het Europees Platform. Voor de bekostiging van het hele innovatietraject wordt door de projectgroep naar aanvullende fondsen gezocht.

Het UNESCO profiel is in een opstartfase en er is behoefte aan verdere positionering en leerplankundige concretisering. UNESCO scholen kiezen bewust voor het profiel maar vinden het lastig om in de praktijk op een actieve wijze vorm en inhoud te geven aan het abstracte VN-gedachtengoed. De Nationale UNESCO Commissie ziet het als haar taak deze vertaalslag te ondersteunen en heeft ondermeer aan SLO gevraagd daaraan een bijdrage te leveren. Concreet werkt SLO op dit moment aan een voorstel voor koppeling van het profiel aan de kerndoelen basisonderwijs en onderbouw voortgezet onderwijs. De Commissie meldt dat de UNESCO scholen behoefte hebben aan meer zichtbaarheid en erkenning van hun inspanning wat betreft internationalisering. Ook zouden ze graag meer mogelijkheden hebben voor het uitwisselen van ervaringen en materialen. Het ondersteunen en uitbouwen van een netwerk van UNESCO scholen in Nederland wordt daarom aanbevolen.

Internationaal onderwijs

Er zijn negen, door de overheid gefinancierde, scholen die een internationaal programma bieden. Daarnaast is er de Europese School in Bergen, gefinancierd door de Europese Commissie, en zijn er verschillende particuliere scholen. Het voornemen is om een tweede vestiging van de Europese School te openen in Den Haag en om de Europese school ook open te stellen voor leerlingen van Nederlandse expatriates. Veel van de Internationaal Georiënteerd Voortgezet Onderwijs (IGVO) scholen bieden het Internationaal Baccalaureaat (IB). Dit curriculum wordt door het International Baccalaureate Organization beheerd en bestaat voor het voortgezet onderwijs uit een tweetal programma's:

- Middle Years Programme (MYP): een 5-jarig programma voor leerlingen van 11 tot 16 jaar;
- Diploma Program (IB-DP, vaak benoemd als het IB): een tweejarig programma voor de bovenbouw vwo.

Sommige IGVO scholen bieden in plaats van het MYP het International Certificate Secondary Education Level (ICSE) programma. Kenmerken van deze programma's zijn uitgebreid beschreven door de Onderwijsraad (2006). De IGVO scholen staan open voor leerlingen van buitenlandse gezinnen en van Nederlandse diplomaten en expatriates. Daarnaast loopt er een vijfjarig pilot-traject voor een bredere openstelling van het IB-programma voor Nederlandse leerlingen. Per programma mogen 40 Nederlandse leerlingen meedoen. Ook loopt er een pilot waarin een reguliere vo-school het IB-DP in de bovenbouw van het vwo aanbiedt. De indruk bestaat dat bij het Europees Platform dat meer scholen interesse hadden in deelname aan de pilot maar dat onduidelijkheid over de mogelijkheid tot voortzetting van het IB programma na afloop van de pilot hen hiervan heeft weerhouden. Een enquête van de VO Raad (2005) met 671 respondenten laat zien dat 30% van de ondervraagden interesse heeft om het IB programma aan te bieden. Desgevraagd melden scholen in dit onderzoek dat ze vooral graag elementen van het programma zouden willen overnemen in het reguliere onderwijs. Vooral de didactische opzet en organisatie van inhouden spreekt hen aan. Meer specifiek noemen ze de volgende aansprekende aspecten van het IB:

- *thematische organisatie van inhouden*: de internationale programma's zijn thematisch georganiseerd en gericht op het ontwikkelen van generieke vaardigheden. Vanuit een interdisciplinair perspectief worden leerlingen aangemoedigd om kennis vanuit verschillende leergebieden op elkaar te betrekken. In het IB-DP worden de dwarsverbanden tussen de vakken zichtbaar gemaakt in het vak Theory of Knowledge.
- *pedagogisch-didactische visie*: met name het MYP is een procesgestuurd programma waarin de na te streven vaardigheden zijn geëxpliciteerd, maar de inhouden worden bepaald door de scholen. Wel moeten scholen zich hierbij houden aan de internationale standaarden. Ook in het IB-DP is er geen vaste route uitgestippeld, de procesgang is bepalend. Door duidelijk geformuleerde 'guiding questions' aan het begin van ieder thema wordt het doel van de module en het leerproces inzichtelijk gemaakt voor leerlingen;
- *ruimte voor academische reflectie*: opdrachten en werkvormen nodigen uit tot kritische reflectie door leerlingen. In het essay worden leerlingen gestimuleerd tot een kritisch betoog over een zelfgekozen onderwerp.
- *niveau van het Engels*: het IB biedt de mogelijkheid om een hoger niveau van het Engels na te streven dan in het reguliere vo. Deze mogelijkheid is door sommige vto-scholen overgenomen. Daar bestaat de mogelijkheid om op IB-DP niveau examen te doen in Engels.

Ook het civiel effect van het IB wordt gewaardeerd. De internationale erkenning en waardering van het programma en het bijbehorende diploma is in de ogen van de ondervraagden groot. Dit heeft er mee te maken dat inhouden gebaseerd zijn op internationale standaarden maar hangt ook samen met een goede 'branding' van het

product. Volgens betrokkenen zou een duidelijke branding van goede voorbeelden van internationalisering ook stimulerend kunnen werken in het Nederlandse onderwijsveld. Overigens moet worden opgemerkt dat het reguliere vwo-diploma ook internationaal erkend is, dat wil zeggen binnen de Europese Unie.

Verder zijn betrokkenen van mening dat het IB diploma de mobiliteit van leerlingen vergroot. Wat betreft de doorstroom naar het vervolgonderwijs in het buitenland geeft, volgens Nuffic, het IB diploma als zodanig niet een betere toegang tot buitenlandse opleidingen in het hoger onderwijs dan een regulier vwo diploma. Het feit dat het diploma laat zien dat leerling in een klein aantal vakken een hoog niveau hebben bereikt werkt wel bevorderend voor internationale doorstroom. In het reguliere vwo programma is dat verspreid over een groter aantal vakken.

Daar waar IGVO scholen gekoppeld zijn aan reguliere vo-scholen levert dit een vruchtbare uitwisseling van expertise rondom internationalisering op. Internationale scholen kunnen zo zicht houden op de Nederlandse onderwijscontext, en reguliere scholen kunnen inspiratie opdoen voor vernieuwende vormen van internationalisering in het onderwijs. Een voorbeeld van een dergelijk wisselwerking is het Katholieke Lyceum in het Gooi, een samenwerkingsverband van zes scholen waaronder de International School Hilversum. De internationale school biedt het MYP en het IB-DP. In twee andere scholen binnen het verband bestaat de mogelijkheid in de onderbouw het MYP en tto te volgen (havo/vwo) of op het MYP gebaseerde vormen van onderwijs (vmbo). In de bovenbouw volgen leerlingen het reguliere programma. Ook op het Maartenscollege in Haren bestaat de mogelijkheid het MYP en tto te volgen binnen het reguliere onderwijs.

Een interessante vraag wat betreft de IB programma's is hoe de internationale oriëntatie in inhouden precies tot uiting komt. De inhouden zijn gebaseerd op internationale standaarden, maar in hoeverre ontwikkelen leerlingen ook een internationale oriëntatie en op welke wijze wordt daaraan gewerkt? De IGVO scholen melden dat zij de nadruk leggen op het ontwikkelen van transnationale competenties en dat intercultureel bewustzijn een belangrijke plaats inneemt in het programma. Internationalisering is in hun visie meer dan 'versterkt aardrijkskundeonderwijs', het gaat om het centraal stellen van geheel andere vaardigheden en competenties. Het zou interessant zijn om deze internationale oriëntatie van het IB nader te verkennen met oog op mogelijke toepassing in het reguliere onderwijs.

Behoeften en knelpunten

De geïnterviewde deskundigen en scholen zijn allen van mening dat de kerndoelen en de eindtermen voldoende ruimte bieden om aandacht aan te besteden. Er zijn aanknopingspunten en geen formele belemmeringen voor scholen om deze op eigen wijze uit te werken. Er zijn wel praktische belemmeringen. Internationalisering is één van de aspecten waaraan aandacht besteed kan worden. Dat betekent dat scholen een afweging moeten maken en prioriteiten moeten stellen. Niettemin is er een groeiende groep geïnteresseerde scholen die de mogelijkheid voor extra aandacht voor internationalisering weet te benutten. Internationalisering wordt hierbij verschillend opgevat en ingevuld. In dit onderzoek komen vier varianten naar voren: (i) thematische projecten, (ii) vakken vanuit een internationaal perspectief, (iii) inhouden gebaseerd op internationale standaarden, (iv) internationaal ontwikkelde inhouden. Om een grotere groep scholen te interesseren voor deze varianten en scholen die belangstelling hebben te ondersteunen leven er een aantal behoeftes in het onderwijsveld:

- *Vakinhoudelijke ondersteuning*: wat betreft de verankering van internationale oriëntatie in verschillende leergebieden bestaat bij scholen behoefte aan vakinhoudelijke ondersteuning. Scholen hebben behoefte aan voorbeeldmatige handreikingen en begeleiding op schoolniveau. Het gaat daarbij om de vraag hoe

aandacht voor internationale ontwikkeling geïntegreerd kan worden in bestaande leergebieden.

- *Gebruik van internationale standaarden verkennen*: in dit onderzoek komt geen brede wens voor een Nederlandse versie van het IB-DP naar voren. De mogelijkheid om een kleine groep leerlingen met interesse voor een internationale (onderwijs)carrière toegang te bieden tot het IB-DP wordt wel wenselijk gevonden. Ook bestaat er bij scholen interesse om voor de zaakvakken (exact, mens & maatschappij) te verkennen op welke wijze en met welke inhoud tegemoet gekomen kan worden aan internationale standaarden, zoals ook gehanteerd in het IB-DP en/of de European Council of International Schools.
- *Versteving van profielen*: profilering is niet het toverwoord, tegelijkertijd maken de ondervraagden duidelijk dat de ontwikkeling van een profiel en de implementatie ervan het eenvoudiger maakt om de missie van de school te communiceren en duidelijk te maken in de schoolomgeving waar de school voor wil staan. De inmiddels ontwikkelde programma's en profielen worden door de deelnemende scholen positief ervaren en kunnen een voorbeeldwerking voor andere scholen vormen over hoe internationalisering vormgegeven kan worden. Vanuit dit oogpunt wordt verdere uitwerking en verankering van de profielen in het onderwijs, met name op het vakinhoudelijke niveau, aanbevolen.
- *Professionalisering van leerkrachten*: net als in het primair onderwijs wordt ook in het voortgezet onderwijs gepleit voor meer aandacht voor het ontwikkelen van een internationale oriëntatie in de lerarenopleiding.

2.3.3 Uitwisseling en schoolpartnerschap

Voor veel scholen vormt uitwisseling de ruggengraat van internationalisering. Het aantal aanvragen voor subsidiering van leerlinguitwisseling in het kader van het Pluvo-programma overschrijdt het jaarlijkse beschikbare budget. Informatie hierover is beschikbaar bij het Europees Platform. Op hoofdlijnen samengevat (Europees Platform, 2007c):

- De mobiliteit in het voortgezet onderwijs neemt toe en er is sprake van een gestage groei in het aantal subsidieaanvragen.
- Rond de 70% van de scholen neemt deel aan uitwisselingsprogramma. Het overgrote deel hiervan (driekwart) heeft betrekking op havo/vwo, een kwart richt zich op vmbo.
- Ongeveer 10% van de leerlingen binnen het voortgezet onderwijs neemt tijdens zijn schoolcarrière deel aan uitwisseling.

Ook uit een enquête van de VO Raad (2005) met 671 respondenten blijkt dat de meeste scholen enige vorm van uitwisseling organiseren. 87% van de scholen, vooral die met buitenlandse contacten, organiseren buitenlandse excursies. Dit betreft vooral havo/vwo. 64% van de scholen maakt gebruik van subsidiegelden. Dit zijn vooral scholen buiten de Randstad. Respondenten geven aan dat er een duidelijke relatie bestaat tussen het aantal buitenlandse contacten en de aandacht voor internationalisering in het curriculum. Het aanstellen van een speciale internationaliseringsfunctionaris helpt bij het organiseren van contacten en subsidiegelden.

Veel scholen die contact hebben met scholen in het buitenland houden contact via internet en email, zo blijkt dat het onderzoek van de VO Raad. Scholen doen dit op eigen initiatief of sluiten zich aan bij een bestaand netwerk. Voorbeelden hiervan zijn het iEARN netwerk, met 27 vo-scholen, en het eTwinning project met circa 192 vo-scholen. Het (Europese) Comeniusprogramma biedt bovendien de mogelijkheid voor intensieve onderwijskundige samenwerking tussen scholen binnen een internationaal netwerk van minimaal drie partners uit drie landen. De samenwerking verloopt via

uiteenlopende ict-toepassingen, aangevuld met docentenbezoeken over en weer en kleinschalige leerlingenuitwisseling. In dit kader worden de nodige lesmodules en soms ook lesmaterialen ontwikkeld. Rondom 180 vo-scholen nemen deel aan een dergelijke samenwerking.

In het Corlear College in Nijkerk neemt uitwisseling, virtueel en fysiek, een belangrijke plaats in in het onderwijs. In alle leerjaren kunnen leerlingen aan een uitwisselingsactiviteit deelnemen.:

- *Leerjaar 1, met gebruik van een elektronische leeromgeving wordt een digitaal uitwisselingsproject van acht weken gedaan met Estland en Polen. .*
- *Leerjaar 2, eerste echte uitwisseling. 16 leerlingen gaan naar Canada voor een Junior Masterclass. De rest gaat een dagje op uitwisseling naar België of Duitsland, en er bezoek van leerlingen uit deze landen.*
- *Leerjaar 3, project learning circles, gefaciliteerd door Kennisnet, Grasroots en ICT&E. Het project richt zich op identiteit en internationalisering, passend bij de protestants christelijke identiteit van de school.*
- *Leerjaar 4, uitwisseling met Duitsland, Frankrijk of Polen.*
- *In de bovenbouw havo/vwo hebben leerlingen de mogelijkheid om individueel iets aan internationalisering te doen, dat kan gecombineerd met het profielwerkstuk. Als een leerling het combineert kan er ongeveer 160 uur voor komen te staan. Als een leerling het niet combineert wordt het 40-80 uur.*

Om uitwisseling te stimuleren is er het Corlaer uitzendbureau. Leerlingen kunnen door werkzaamheden een reistegoed opbouwen. Ze kunnen dan werken voor 5 euro per uur. Het geld dat ze verdienen kunnen ze gebruiken om hun uitwisseling in het tweede of vierde leerjaar te bekostigen of in de bovenbouw als ze een individueel project gaan doen.

Verder participeert de school in de Expeditie Durven Delen Doen van de Programmaraad Innovatie_VO. In deze expeditie gaan 120 leerlingen gedurende drie jaar op expeditie met als doel een maatschappelijke uitdaging te realiseren ergens in Europa. Met deze expedities wil de school leerlingen uitdagen hun talenten optimaal in te zetten en bredere vaardigheden als leren samenwerken, reflecteren, het zoeken naar creatieve oplossingen en openstaan voor andere inzichten meer aan te spreken en beter te ontwikkelen (zie www.expeditiecorlaer.nl).

Wat opvalt is dat uitwisseling in het vmbo relatief beperkt is. Euroschool (2007) en Schmitz (2007) noemen hiervoor de volgende redenen: (i) angst voor verblijf bij een gastgezin bij leerlingen en bij ouders, vooral in allochtone gezinnen, (ii) relatief zwakke taalvaardigheid van leerlingen, en (iii) beperkte financiële middelen van veel vmbo-leerlingen. Deze drempels spelen volgens Schmitz (2007) ook een rol bij docenten. Met name de beperkte taalvaardigheid en de onbekendheid met internationalisering, door het ontbreken ervan in de lerarenopleiding, vormen een belangrijke rol. Een oplossing zou kunnen zijn om te starten met virtuele uitwisseling en het contact over de grens zo langzaam op te bouwen. Voor de bovenbouw pleiten Euroschool (2007) en Schmitz (2007) ervoor dat oriëntatie op de Europese beroepspraktijk een vast onderdeel wordt, eventueel gecombineerd met fysieke stages of bedrijfsbezoeken tijdens uitwisselingsactiviteiten in het buitenland. Scholen geven aan hier voorstander van te zijn. Leerlingen zouden in de onderbouw kunnen starten met virtuele uitwisseling van ontwerp opdrachten en deze vervolgens tijdens een fysieke uitwisseling in de bovenbouw verder uit te werken. Om uitwisseling in het vmbo te stimuleren vragen scholen om subsidiemogelijkheden voor kortere uitwisselingen. Overigens moet worden opgemerkt dat leerlingenuitwisseling op het vmbo zich afspeelt in de eerste leerjaren in de leeftijdsgroep 12 tot 16 jaar, terwijl dit op het havo/vwo doorgaans plaatsvindt in de bovenbouw (leeftijdsgroep 15 tot 17 jaar). Vmbo-leerlingen zijn dus jonger wanneer ze deelnemen aan uitwisseling en dat zou veel van de

genoemde obstakels kunnen verklaren. Het Europees Platform meldt dat wanneer er alleen naar het derde leerjaar gekeken wordt er maar weinig verschillen zijn tussen vmbo en havo/vwo.

Eén van de hoofddoelstellingen van uitwisseling, kennismaking met andere culturen, kan ook dicht bij huis gerealiseerd worden. Deze mogelijkheid blijft vaak onderbenut. Net als in het primair onderwijs is kennismaken met diversiteit geen groot aandachtspunt voor scholen (Inspectie van het Onderwijs, 2006, 2007). Ruim de helft van de scholen organiseert niet zozeer apart op dat doel gerichte activiteiten, maar kent een praktijk waarin leerlingen terloops met diversiteit in aanraking komen. Met name in de bovenbouw havo en vwo wordt weinig tot geen aandacht besteedt aan kennismaking met andere culturen (Inspectie van het Onderwijs, 2006, 2007).

Behoeften en knelpunten

De behoefte aan leerlinguitwisseling in het voortgezet onderwijs is groot. Er is een groeiend aantal scholen dat een beroep doet op subsidieprogramma's. De mogelijkheden van leerlinguitwisseling worden volgens de geïnterviewden echter wel beperkt door een tweetal knelpunten:

- *Weinig structureel*: veel scholen nemen deel aan uitwisselingsprogramma's maar niet op alle scholen heeft dit een structureel karakter. Volgens overzicht van het Europees Platform (2008) zijn er 150 vo-scholen (waaronder ELOS en tto-scholen) waar uitwisselingsactiviteiten en schoolpartnerschappen structureel georganiseerd wordt. Op de overige scholen is het incidenteel van aard of is er geen sprake van. De benodigde inspanning en tijd om uitwisselingsprojecten te organiseren en beperkte subsidiemogelijkheden vormen volgens de ondervraagden voor deze scholen knelpunten. Terwijl een groot aantal scholen uitwisseling organiseert is het aantal leerlingen dat daarmee bereikt wordt bescheiden, slechts 10% van leerlingen neemt in zijn loopbaan deel aan uitwisseling. Om de mogelijkheden voor uitwisseling te vergroten is meer subsidie nodig, de omvang van de huidige subsidieprogramma's is hiervoor niet toereikend. De vrees dat wanneer de bekostiging voor internationalisering uit de lumpsum moet komen scholen weinig prioriteit meer zullen geven aan uitwisseling en andere vormen van internationalisering (zie ook Schmitz, 2007).
- *Inhoudelijke invulling*: de geïnterviewden wijzen op het belang van een duidelijke inhoudelijke koppeling van uitwisselingsactiviteiten aan het onderwijsaanbod. In de ELOS scholen wordt hier ervaring mee opgedaan. Een voorbeeld hiervan is het Eikhagen College dat werkt aan een koppeling van Europese burgerschapscompetenties aan uitwisselingsprojecten. Ook inhoudelijke samenwerking rondom gezamenlijke ontwikkelde modules geven goede mogelijkheid voor inhoudelijk vulling van uitwisselingsactiviteiten.

3. Conclusies en aanbevelingen

3.1 Hoe wordt internationalisering vormgegeven?

Het onderzoek laat zien dat internationalisering in het onderwijs in beweging is. Er is een bloeiend aanbod van ondersteuners en educatieve projecten en een kleine, maar groeiende groep scholen die actief gebruik maakt van het aanbod op het terrein van internationalisering.

Deze scholen geven op verschillende manieren vorm aan internationalisering en werken samen met intermediairs als het Europees Platform, Early Bird en Stichting NOB/Intes.

Kijkend naar de groep actieve scholen valt een variatie aan vormen van internationale leerwegen op, geconcentreerd rond de onderdelen talen, inhouden en uitwisseling. De groei in de talen (vvto, vto en tto) is daarbij het meest zichtbaar. In het voortgezet onderwijs is er sprake van een sterke groei in het aantal scholen dat versterkt talenonderwijs of tweetalig onderwijs biedt. Daarnaast is er veel belangstelling voor uitwisseling en geven scholen op verschillende vorm aan internationalisering van inhouden via eigen vakgerichte initiatieven of een schoolbreed profiel zoals het ELOS profiel. In het primair onderwijs is internationalisering vooral zichtbaar in de toenemend aantal scholen dat vvto biedt. Daarnaast zijn scholen actief met projecten rondom goededoelenacties en werkt een kleine maar groeiende groep scholen met het IPC. Deze vormen en varianten worden op hoofdlijnen samengevat in Tabel 1.

	Regulier	Verrijkt	Profiel
Talen <ul style="list-style-type: none"> Primair onderwijs Voorgezet onderwijs 	<ul style="list-style-type: none"> Kerdoelen: Engels (po) Kerdoelen: Engels (vmbo/havo/vwo), Frans en Duits (vmbo-t/havo/vwo) 	<ul style="list-style-type: none"> VVTO: vooral Engels, soms Frans of Duits Vto: Frans, Duits Breder aanbod van talen: Chinees, Spaans, Russisch, Italiaans 	<ul style="list-style-type: none"> Veel aandacht voor VVTO Meertalig onderwijs Tto (ook aandacht voor inhouden): <ul style="list-style-type: none"> - Nederlands-Engels - Nederlands-Duits
Inhouden <ul style="list-style-type: none"> Primair onderwijs Voorgezet onderwijs 	<ul style="list-style-type: none"> Kerdoelen en methodes Kerdoelen en methodes 	<ul style="list-style-type: none"> Thematische projecten Thematische projecten Internationaal ontwikkelde inhouden (grensoverschrijdend onderwijs, modules in kader van Comeniusprogramma) Vakinhouden gebaseerd op internationale standaarden Vakken met een internationaal perspectief 	<ul style="list-style-type: none"> IPC ELOS (ook aandacht voor talen en uitwisseling) UNESCO (inhouden en uitwisseling)
Uitwisseling <ul style="list-style-type: none"> Primair onderwijs Voorgezet onderwijs 	<ul style="list-style-type: none"> Weinig, vooral virtueel Incidenteel, fysiek en/of virtueel 	<ul style="list-style-type: none"> Deelname aan iEARN, eTwinning of ander netwerk Frequente uitwisselingsactiviteiten Virtuele uitwisseling via van iEARN, eTwinning of ander netwerk 	<ul style="list-style-type: none"> Structureel ingebed in schoolbeleid Partnerscholen, Beroepsstages

Tabel 1: Vormen van internationalisering in het onderwijs

Naast deze relatief kleine groep voorhoedescholen, beperkt de aandacht voor internationalisering zich in de meeste scholen tot het verplichte aanbod zoals vastgelegd in kerndoelen en uitgewerkt in methodes. Daarnaast is er in basisscholen veel aandacht voor goededoelenacties en organiseren vo-scholen vaak uitwisselingsactiviteiten. De kerndoelen en eindtermen bieden aanknopingspunten voor een internationale oriëntatie, maar de mate waarin deze benut worden in de praktijk hangt af van de individuele school en leraar. In dit onderzoek is vooral gekeken naar voorhoedescholen en is de implementatie van internationalisering in reguliere scholen niet onderzocht. Wel noemen ondervraagden een aantal obstakels die de aandacht voor internationalisering in de weg staan:

- de wisselende kwaliteit van het onderwijs in Engels in het basisonderwijs en in het pabo-curriculum. Ook de vaak matige aansluiting tussen het talenonderwijs in het po en het vo is een punt van zorg.
- de bereidheid en vaardigheid van leerkrachten om internationalisering vorm te geven is niet vanzelfsprekend;
- het belang van aandacht voor internationalisering wordt niet altijd gevoeld, en er bestaat, met name in het primair onderwijs, vaak scepsis over de meerwaarde van meer aandacht voor vreemdetalenonderwijs. Het wordt vaak gezien als een aandachtsgebied voor elitaire scholen en hoogbegaafde leerlingen en niet als een thema dat voor alle leerlingen van belang is voor hun deelname aan de multiculturele samenleving en de steeds meer internationaal georiënteerde arbeidsmarkt.

Voorts speelt de overladenheid van het leerplan een belangrijke rol. Scholen staan onder druk om tegemoet te komen aan tal van wensen en eisen vanuit beleid en de samenleving en internationalisering is daarin voor de meeste scholen geen prioriteit. Er zijn veel andere aandachtsgebieden die aantrekkelijk zijn voor scholen en waar zij zich graag mee profileren zoals kunst & cultuur, sport, of ict. Uit gesprekken met docenten bleek dat het ontbreken van prioriteit ook wordt toegeschreven aan een gebrek aan duidelijkheid over de precieze invulling van internationalisering. De in dit rapport gebruikte drieslag: vreemdetalenonderwijs, inhouden en uitwisseling, wordt als herkenbaar en bruikbaar gezien, maar over de internationalisering van de *inhouden* bestaat onduidelijkheid. In het scholenveld treffen we verschillende invullingen aan:

- *Internationale standaarden*: inhouden van het onderwijs zijn gebaseerd op internationale standaarden en internationale examens, met oog op het civiel effect en om mogelijkheden voor talentontwikkeling te vergroten (vo).
- *Internationaal ontwikkelde inhouden*: inhouden die in internationaal verband ontwikkeld zijn, enerzijds om de kwalificatie van leerlingen te verstevigen (grensoverschrijdende leerplannen) (vo), anderzijds om de internationale oriëntatie van leerlingen te vergroten en sociaal-culturele uitwisseling te stimuleren (po/vo)
- *Inhouden met aandacht voor internationale ontwikkelingen en betrokkenheid*: inhouden die mondiale en Europese thema's aan de orde stellen, vaak in vakoverstijgende projecten rond thema's als Europees burgerschap en ontwikkelingen en problemen die op mondiale schaal voorkomen (po/vo)
- *Inhouden vanuit een internationaal perspectief*: reguliere vakken en leergebieden waarin inhouden en thema's vanuit een internationaal perspectief en in een internationale context worden besproken (po/vo)

Niet alle varianten zijn voor alle scholen van belang. Keuzes hebben te maken met de vrijheid van scholen om zich te profileren en de doelstellingen die zij met hun internationaliseringsaanbod willen bereiken. Daarnaast is het van belang verder te specificeren waaruit internationale oriëntatie in het reguliere aanbod voor alle scholen zou kunnen bestaan. De vraag is over welke kennis en vaardigheden een leerling moet beschikken om in voldoende mate over een internationale oriëntatie te beschikken, en hoe dit aan de orde moet komen in het onderwijs. Het verdient aanbeveling om deze

vraag ook in internationaal perspectief te plaatsen. Hoe ziet het internationale karakter van het aanbod in andere Europese landen eruit en welke mogelijkheden hebben scholen daar om internationale inhouden aan de orde te stellen? Gezien de gerapporteerde overladenheid van het onderwijsaanbod is het van belang dat deze internationale kennis en vaardigheden geïntegreerd in bestaande vakken leergebieden aan de orde te stellen.

3.2 Aan welke vormen van internationalisering is behoefte?

Het onderzoek laat zien dat er variatie aan vormen van internationalisering aanwezig is het onderwijs. De ruimte die er in het huidige onderwijsbeleid bestaat om een dergelijke variatie aan initiatieven mogelijk te maken wordt wenselijk gevonden. De vraag in dit onderzoek was aan welke vorm van internationalisering behoefte bestaat in het onderwijsveld. In het advies van de Onderwijsraad (2006) worden vier mogelijke varianten van internationale leerwegen genoemd, variërend van internationaal onderwijs (leerweg 1) en een sterke internationale oriëntatie (leerweg 2), tot een redelijke internationale oriëntatie (leerweg 3) en het reguliere aanbod (leerweg 4). In dit onderzoek is de behoefte aan internationalisering onderwijsinhoudelijk onderzocht op de aspecten talen, inhouden en uitwisseling. Wanneer we de resultaten van dit onderzoek afzetten tegen deze vier varianten dan valt op dat onder scholen vooral belangstelling is voor verrijking van het extra aanbod voor talen en inhouden (vgl. leerweg 3) en verdieping in profielen wat betreft talen en inhouden (vgl. leerweg 2). Uit dit onderzoek blijkt geen sterke en breed gedeelde behoefte aan Nederlandse variant van het Internationale Baccalaureat (leerweg 1). Instellingen en scholen geven aan dat er geen grote behoefte is aan gestandaardiseerde leerwegen, wel om bestaande initiatieven in voorhoedescholen te faciliteren en de kwaliteit van deze programma's te verdiepen en te borgen. Ook is er behoefte aan een sterkere profilering van deze voorhoedescholen. Scholen waar gewerkt wordt met herkenbare programma's als tto, Elos, IPC laten zien hoe een meer *integraal* internationaliseringsaanbod vorm kan krijgen. Bij de ELOS- en tto-programma's gaat het om internationalisering in talen, inhouden en uitwisseling. Het IPC programma richt zich op internationalisering in inhouden en culturele uitwisseling dichtbij huis, en het UNESCO profiel streeft naar een combinatie van internationalisering in inhouden en uitwisseling. Deze profielscholen experimenteren met mogelijkheden die ook voor scholen die op kleinere schaal met internationalisering aan de slag willen interessant kunnen zijn.

In het voorgaand hoofdstuk zijn diverse behoeften wat betreft vormen van internationalisering aan de orde geweest. Op hoofdlijnen komt het volgende beeld naar voren wat betreft talen, inhouden en uitwisseling.

Talen

In het primair onderwijs is er groeiend belangstelling voor een breder aanbod van vreemde talenonderwijs. Het betreft vooral Engels, maar ook talen als Frans, Duits en Spaans staan in de belangstelling. Er bestaat behoefte aan ondersteuning bij het vormgeven van deze vormen van vvto door netwerken en intermediairs (Europees Platform, Early Bird, LinQ), een breder aanbod van materiaal om vreemde talen geïntegreerd aan de orde te stellen, en meer instrumenten om de doorloop naar het voortgezet onderwijs te versoepelen. Ook bestaat er bij de ondervraagden behoefte om voor scholen die meerdere vreemde talen aan de orde willen stellen een profielprogramma meertaligheid te ontwikkelen.

In het voorgezet onderwijs is er onder scholen behoefte om vormen van versterkt- en tweetalig onderwijs verder te ontwikkelen. Momenteel zijn vormen van vto en tto vooral in het havo en vwo te vinden, maar de wens bestaat om tto ook in het vmbo te ontwikkelen. Hiervoor is vraag naar een op het vmbo afgestemde leidraad voor

inrichting van tto. Voor de invoering en uitvoering van tto bestaat in alle scholen de behoefte aan ondersteuning via intermediairs (Europees Platform, LinQ project). Wat betreft de diplomering bestaat er in tto-scholen behoefte aan tweetalige examens en extra certificaten of internationale examens (oa. IB, Delf, Goethe) om de brede taalvaardigheid van leerlingen zichtbaar te maken. Verder bestaat er bij scholen belangstelling om naast Engels, Frans en Duits ook andere talen aan de orde te stellen. Spaans en met name Chinees zijn daarbij in trek. Bij scholen die daar belangstelling voor hebben is er behoefte aan leerplandocumenten en materialen die de ontwikkeling van de taal richting kunnen geven. Tenslotte bestaat zowel in het primair als in het voortgezet onderwijs behoefte aan versterkte aandacht voor vreemdetalenonderwijs in de opleiding van leerkrachten en voldoende mogelijkheden voor nascholing.

Internationale oriëntatie in inhouden

In het primair onderwijs bestaat er bij actieve scholen belangstelling om een internationale oriëntatie van inhouden verder aan te scherpen. Voor sommige scholen ligt deze belangstelling op het terrein van wereldburgerschap, andere scholen hebben interesse in de opzet en invulling van het IPC programma. Voor sommige scholen betekent dit dat zij het programma als geheel willen invoeren. Daarnaast bestaat er in breder verband de wens om te experimenteren met onderdelen uit het IPC, bijvoorbeeld enkele thematische units. Ook zou het scholen helpen om wenselijke kennis en vaardigheden die behoren bij een internationale oriëntatie verder te concretiseren in de vorm van Tussendoelen en Leerlijnen.

In het voortgezet onderwijs is er behoefte aan versteviging en 'branding' van zichtbare profielen voor internationalisering. Dit betreft allereerst de verdere ontwikkeling en verdieping van het ELOS profiel. Ervaringen met het vormgeven van internationalisering in deze scholen geven goed zicht op mogelijkheden voor een integratie van een Europese en Internationale oriëntatie in het onderwijs. Om de integratie van een internationale dimensie verder vorm te geven bestaat er in scholen bestaat behoefte aan vakinhoudelijke ondersteuning. Een ander herkenbaar profiel betreft het UNESCO netwerk. Dit profiel biedt scholen die internationalisering aan de orde willen stellen met oog op de sociale vorming van leerlingen (wereldburgerschap) de mogelijk dit verder uit te werken in concrete onderwijsinhouden. Het verder ontwikkelen van dit profiel vereist de nodige vakinhoudelijke concretisering. Verder bestaat er bij scholen die werken met internationale profielen behoefte aan certificaten, zoals CertiLingua, die de brede basis van leerlingen wat betreft internationalisering zichtbaar maken.

Wat betreft de belangstelling voor het IB: dit programma lijkt vooral aansprekend te zijn vanwege de thematische opzet, de 'branding' van het product, en de internationale standaarden die aan het onderwijs ten grondslag liggen. Er bestaat volgens ondervraagden bij scholen niet zozeer behoefte aan invoering van het programma als geheel, maar wel aan uitproberen van aansprekende elementen uit het programma. Het gaat daarbij om het verkennen van de manier waarop leerlingen vanuit een thematisch perspectief werken aan het ontwikkelen van internationale competenties en hoe dit toegepast zou kunnen worden in het reguliere onderwijs. Daarnaast bestaat de behoefte om te verkennen welke ruimte er binnen de Nederlandse leerplankaders voor het voortgezet onderwijs is om internationale standaarden te hanteren, bijvoorbeeld in de mens & maatschappij vakken en exacte vakken.

Uitwisseling

Uitwisseling vindt vooral plaats in het voortgezet onderwijs. Daar is behoefte aan ruimere budgetten voor subsidiering. Het aantal aanvragen voor leerlinguitwisseling overschrijdt het jaarlijks beschikbare budget binnen programma's van het Europees

Platform. Om binnen het budget te blijven heeft dit tot gevolg dat van de goedgekeurde aanvragen slechts 2/3 van het normbedrag vergoed kan worden. Om ervoor te zorgen dat meer leerlingen de kans krijgen de grens over te gaan is verruiming van subsidiemogelijkheden via internationaliseringsprogramma's wenselijk. In het vmbo, waar relatief weinig uitwisseling plaatsvindt, is behoefte aan subsidiemogelijkheden voor kortere uitwisseling en het verder uitwerken van mogelijkheden voor beroepsstages in het buitenland. In het primair onderwijs bestaat er minder behoefte aan fysieke uitwisseling. Ondervraagde basisscholen geven aan dat ze liever eerst inzetten op vreemdetalenonderwijs om de taalvaardigheid van leerlingen te vergroten. Ook organisatorische problemen (identiteitsbewijs van leerlingen, vervanging van leerkrachten) vormen knelpunten. Scholen geven aan behoefte te hebben aan een beter overzicht van mogelijkheden voor virtuele uitwisseling.

3.3 Aanbevelingen

Dit onderzoek heeft zicht gegeven op vormen van internationalisering en behoefte aan verdere ontwikkeling daarvan. Op basis van deze gegevens komen diverse aanbevelingen naar voren om de ontwikkeling van internationale leerwegen, zoals geschetst door de Onderwijsraad (2006), verder te stimuleren. Hierbij is onderscheid gemaakt tussen internationalisering in talen, inhouden en uitwisseling. Om de internationale dimensie van het onderwijs te versterken worden aanbevelingen gedaan om (i) scholen die actief zijn met internationalisering (leerweg 2 of 3) te faciliteren en stimuleren, (ii) activiteiten van deze scholen breed zichtbaar maken en andere scholen enthousiasmeren om dergelijke varianten aan de orde te stellen, (iii) het aanscherpen van de internationale dimensie in het reguliere (verplichte) aanbod voor alle scholen (leerweg 1), en (iv) verkennen van nieuwe vormen van internationalisering en mogelijkheden om internationaal onderwijs (leerweg 4) overdraagbaar te maken voor reguliere scholen. Meer specifiek worden de volgende aanbevelingen gedaan.

1. Actieve scholen verder begeleiden en stimuleren

- Bestaande programma's voor vvto, vto, tto, ELOS en IPC van het Europees Platform, Early Bird, en de Stichting NOB de mogelijkheid geven tot uitbreiding om de groeiende groep geïnteresseerde scholen te bedienen.
- Voldoende subsidies beschikbaar stellen voor voorhoedescholen om hun initiatieven vorm te kunnen geven.
- Tweetalige examens Nederlands-Engels mogelijk maken voor leerlingen in tto-scholen
- Ontwikkelen van een tto-standaard voor het vmbo.
- Verder ontwikkelen en implementeren van het ELOS profiel in de praktijk en uitwerken tot voorbeelden van good practice.
- Verder ontwikkelen en implementeren van het UNESCO profiel en opzetten van een netwerk van UNESCO-scholen om ervaringen met gebruik van het profiel te delen.
- Opzetten van een netwerk van IPC scholen die ervaringen en materiaal uitwisselen en gezamenlijk werken aan de ontwikkelen van een op het IPC gerichte leerlijn.
- Scholen die zich profileren met eigen initiatieven voor internationalisering ondersteunen bij visieontwikkeling zodat ze vanuit een heldere visie hun internationaliseringsaanbod vormgeven en deze uitwerken tot een uitvoerbaar en integraal aanbod.

2. Niet-actieve scholen enthousiasmeren en stimuleren

- Het belang van internationalisering breder onder de aandacht brengen en inzichtelijk maken dat internationalisering van belang is voor alle leerlingen en scholen. Dit kan bijvoorbeeld door schoolportretten van uiteenlopende actieve scholen te maken, juist ook van multiculturele scholen, en deze breed zichtbaar maken in het onderwijsveld via het Europees Platform en andere algemene onderwijsondersteuningsdiensten (bijv. Edventure).
- De meerwaarde van meertaligheid in het basisonderwijs breder onder de aandacht brengen en door middel van voorbeelden van good practice laten zien hoe het in de praktijk vorm kan krijgen en dat het niet ten koste hoeft te gaan van aandacht voor Nederlandse taalonderwijs.
- Stimuleren en mogelijk maken van uitwisseling van leerkrachten uit reguliere scholen met voorhoedescholen en internationale scholen.

3. Aanbod in reguliere scholen aanscherpen

- Voorbeelden van doorlopende leerlijnen voor Engels en andere talen verder ontwikkelen in samenwerking met scholen in het po en vo.
- Verdere ontwikkeling en toepassing van materialen en instrumenten om de doorlopende taalontwikkeling van leerlingen in kaart te brengen (oa. het Europees Taalportfolio).
- De internationale oriëntatie in bestaande Tussendoelen en Leerlijnen voor het leergebied 'Oriëntatie op jezelf en de wereld' aanscherpen en uitwerken met concrete voorbeelden.
- Leerplankundige aanknopingspunten voor het ontwikkelen van een internationale oriëntatie in kerndoelen onderbouw vo en eindtermen verder uitwerken in samenwerking met scholen.
- Nader precisering van de kennis en vaardigheden die nodig zijn voor een voldoende internationale oriëntatie en hoe dat te vertalen in het onderwijsaanbod aan de hand van een verkennend onderzoek naar het internationale karakter van onderwijsinhouden in andere Europese landen.
- Meer aandacht voor internationalisering in de opleiding van leerkrachten. Concrete suggesties in dit verband: (i) aandacht voor voorbeelden van doorlopende leerlijnen (po/vo) voor vreemdetalenonderwijs; (ii) schoolportretten en voorbeelden van internationale leerlijnen aan de orde stellen, en (iii) versterking van mogelijkheden voor internationale uitwisseling van leerkrachten tijdens hun opleiding en/of loopbaan.

4. Nieuwe vormen van internationalisering verkennen en zichtbaar maken

- Ontwikkelen van een profielprogramma meertaligheid in het primair onderwijs
- Pilotproject waarin basisscholen elementen van het IPC kunnen uitproberen in de praktijk en waarin de elementen van het IPC worden uitgewerkt tot hanteerbare modules voor scholen met weinig ervaring met het programma.
- Verkennend onderzoek in samenwerking met vo-scholen naar mogelijkheden om de thematische opzet van het IB programma binnen de Nederlandse leerplankaders uit te voeren.
- Pilotproject met vo-scholen om mogelijkheden te verkennen om vakken (exact, mens & maatschappij) aan te bieden gebaseerd op internationale standaarden.
- Onderzoek naar de wijze waarop in het IB programma wordt gewerkt aan een internationale oriëntatie en de ontwikkeling van internationale competenties.

Literatuurlijst

Bodde, M., & van der Meij, Y. (2007). Twintig jaar Engels in primair onderwijs en op de pabo. In: Europees Platform, *Early English, a good start!* Alkmaar/Den Haag: Europees Platform.

Europees Platform (2007a). *Overzicht scholen primair onderwijs en voortgezet onderwijs met vroeg vreemdetalenonderwijs, versterkt talenonderwijs en tweetalig onderwijs in Nederland.* Alkmaar/Den Haag: Europees Platform.

Europees Platform (2007b). *Jaarverslag 2006.* Alkmaar/Den Haag: Europees Platform.

Europees Platform (2007c). *Internationale mobiliteit in het onderwijs in Nederland 2006.* Alkmaar/Den Haag: Europees Platform.

Europees Platform (2006a). *Stepping stones op weg naar vroeg vreemdetalenonderwijs. Een plan voor de invoering van vroeg vreemdetalenonderwijs (vvtto) in het primair onderwijs.* Alkmaar/Den Haag: Europees Platform.

Europees Platform (2006b). *Documentatie voor nieuwe Elos scholen.* Alkmaar/Den Haag: Europees Platform.

Europees Platform (2005). *Vroeg vreemdetalenonderwijs in het primair onderwijs in Nederland: stand van zaken per februari 2005.* Alkmaar/Den Haag: Europees Platform.

Euroschool (2007). *Routekaart vmbo.* Internationalisering in het vmbo-curriculum. Alkmaar/Den Haag: Euroschool.

Goorhuis-Brouwer, S. (2007). Meertaligheid bij kinderen. In: Europees Platform, *Early English, a good start!* Alkmaar/Den Haag: Europees Platform.

Inspectie van het Onderwijs (2007). *De staat van het onderwijs. Onderwijsverslag 2005/2006.* Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.

Inspectie van het Onderwijs (2006). *De staat van het onderwijs. Onderwijsverslag 2004/2005.* Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.

Ministerie van OCW (2007a). *Discussienota internationalisering.* Den Haag: Ministerie van OCW.

Ministerie van OCW (2007b). *Factsheet internationalisering PO.* Den Haag: Ministerie van OCW.

Ministerie van OCW (2007c). *Waarom kent het jonge gras bij de burens meer tinten groen?* Internationalisering in het PO, lering trekken uit het buitenland. Den Haag: Ministerie van OCW.

Ministerie van OCW (2006). *Europa in het Nederlandse onderwijs*. Den Haag: Ministerie van OCW.

NCDO (2008). *Wereldburgerschap in het onderwijs. NCDO visiedocument*. Amsterdam: NCDO.

NCDO (2007). *NCDO: Wereldburgerschap*. Amsterdam: Motivaction.

NCDO (2007). *Scholen zetten zich in voor goede doelen*. Amsterdam: NCDO.

Onderwijsraad (2006). *Internationale leerwegen en het internationale baccalaureaat*. Den Haag: Onderwijsraad.

Onderwijsraad (2005). *Internationaliseringsagenda 2006-2011*. Den Haag: Onderwijsraad.

Schmitz, F. (2007). *Internationaliseren in het VMBO, een kwestie van durven én doen. Onderzoek in opdracht van het Europees Platform*. Alkmaar/Den Haag: Europees Platform.

Scholtes, E., Groot, A., & Visser, F. (2005). *Varianten van internationalisering in het Nederlandse onderwijs*. Verkenning in opdracht van de Onderwijsraad. Amersfoort: Twynstra Gudde.

Schoolmanagers_VO (2005). *Enquête internationalisering in het VO*. Utrecht: Schoolmanagers_VO.

SLO (in voorbereiding). *Leerplankundige aanknopingspunten voor Europees Burgerschap*. Enschede: SLO.

SLO (2008). *Leermiddelenmonitor 2007*. Enschede: SLO.

SLO (2007a). *Concretisering van de kerndoelen Mens en maatschappij*. Enschede: SLO.

SLO (2007b) Advies maatschappelijke stages. Enschede: SLO.

SLO (2006). *Een basis voor burgerschap*. Enschede: SLO.

Vedocep (2006). *Zorg om Engels in de Pabo*. Brief aan het Landelijk Overleg Lerarenopleiding Basisonderwijs, dd 3-1-2006.

Bijlage 1: Overzicht onderzoeksbronnen

Raadpleging deskundigen binnen SLO

- Vragen rondom visie en aanbevelingen voor invulling en stimulering van internationale leerinhouden, taalonderwijs, en uitwisseling
- Expertbijeenkomst SLO (*18 juni*): discussie met 6 leerplanontwikkelaars met deskundigheid op het terrein van internationalisering
- Individuele gesprekken (*oktober*): specifieke vragen rondom taal & inhouden aan deskundigen en met medewerkers van NICL/De Gids (materiaalanalyse)
- Verdiepende expertbijeenkomst (*8 januari*): discussie met 4 leerplanontwikkelaars met deskundigheid op het terrein van internationalisering in het voortgezet onderwijs

Adviesbijeenkomst PO scholen (*12 september*)

- Vragen rondom invulling en behoefte aan stimulering van taalonderwijs, uitwisseling, en internationale leerinhouden
- Genodigden: basisscholen die actief zijn op het terrein van internationalisering, in het bijzonder IGBO/IPC, VVTO (Early bird, LinQ), eTwinning/iEARN
- Aanwezig 5 basisscholen

Interviews

- Met instellingen en deskundigen op het terrein van internationalisering in het onderwijs.
- Geïnterviewden:
 - Europees Platform: Wolter Blankert (*7 mei*), Anne Maljers en Lillian Hoff (*22 oktober*)
 - Stichting NOB/INTES: Lianne Dekker en Jan Boomsma (*19 september*)
 - UNESCO: Dick Lageweg (*20 september*)
 - Alice-O: Gerard Lommerse (*26 september*)
 - Edventure: Annemarie Kaptein (*22 oktober*)
 - Landelijk Pabo Platform, Frank Rokebrand (*31 oktober*)
 - Early Bird: Karel Philipsen (*5 november*)
 - Nuffic: Hanneke Teekens (*23 januari*)
 - VO-Raad: Frans Schmitz, voorzitter Kennisgroep Internationalisering (*14 februari*)

Schoolbezoeken

- Verdiepend inzicht in de uitvoering van internationaal onderwijs (knelpunten & succesfactoren) en aanbevelingen voor verdere stimulering en ontwikkeling

- 4 VO scholen, 4 PO scholen met variatie in vormen van internationalisering (internationale stroom, taalonderwijs, uitwisseling, wereldburgerschap) en in schooltype
- VO scholen:
 - Stedelijk Lyceum Enschede (TTO, gaat IB voeren): bezocht op 13 september
 - Sintermeerten College Heerlen (ELOS, TTO), bezocht op 6 november
 - Katholiek Lyceum in het Gooi (internationale school, TTO), bezocht op 18 december
 - Corlear Lyceum Nijkerk (internationale leerlijn), bezocht op 9 januari
- PO scholen:
 - Europaschool Amsterdam (vvto, meertalig) bezocht op 2 november
 - Prinseschool en ESV te Enschede (internationaal, vvto), contact met Paul Groot (voormalig hoofd internationale stroom Prinseschool, nu directeur ESV), bezocht op 6 december.
 - Willem Alexander School (IPC), bezocht op 7 december
 - International School Hilversum (PYP), bezocht op 18 december
 - De Kleine Kapitein Amsterdam (wereldschool, vvto), telefonisch contact in november.

Documentanalyse

- Analyse van bestaande onderzoeksrapporten en andere relevante stukken over internationalisering in het onderwijs.
- Inventarisatie van bestaande materialen op het terrein van internationalisering
 - Via internet (Internationaalplein Kennisnet, Leermiddelenplein, Wereldplein, CMO, Europees Platform) en op basis van uitkomsten interviews en expertbijeenkomsten
 - Overzicht van materialen en benutting van beschikbare gegevens wat betreft aandacht voor internationalisering via NICL/De Gids.

Hier kun je het logo van
derden plaatsen.

Besteladres

SLO, Stichting Leerplanontwikkeling
Afdeling Onderzoek en Advies
Postbus 2041, 7500 CA Enschede
Telefoon (053) 4840 361
E-mail: B.vandeberg@slo.nl

AN 7.4261.0073

SLO is het nationaal expertisecentrum voor leerplan-ontwikkeling. Al 30 jaar geven wij inhoud aan leren en innovatie in de driehoek tussen overheid, wetenschap en onderwijspraktijk. Onze expertise bevindt zich op het terrein van doelen, inhouden en organisatie van leren. Zowel in Nederland als daarbuiten.

Door die jarenlange expertise weten wij wat er speelt en zijn wij als geen ander in staat trends, ontwikkelingen en maatschappelijke vraagstukken te duiden en in een breder onderwijskader te plaatsen. Dat doen we op een open, innovatieve en professionele wijze samen met beleidsmakers, scholen, universiteiten en vertegenwoordigers uit het bedrijfsleven.

SLO

Piet Heinstraat 12
7511 JE Enschede

Postbus 2041
7500 CA Enschede

T 053 484 08 40
F 053 430 76 92
E info@slo.nl

www.slo.nl

slo